МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”

Пліско Євген Юрійович

УДК [37.035:343.91-053.6](477)"19/20"(043.5)

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ (XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

13.00.05 – соціальна педагогіка

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

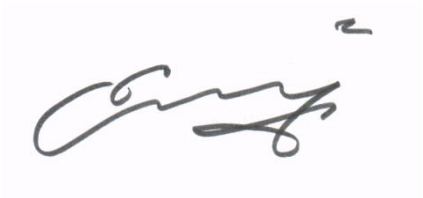

Слов’янськ – 2020

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано в Державному вищому навчальному закладі „Донбаський державний педагогічний університет” (м. Слов’янськ), Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор
Панасенко Елліна Анатоліївна,
Державний вищий навчальний заклад „Донбаський державний педагогічний університет” (м. Слов’янськ), завідувач кафедри практичної психології.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Коляда Наталія Миколаївна,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи;

доктор педагогічних наук, професор
Семеновська Лариса Аполлінаріївна,
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, професор кафедри загальної педагогіки та андрагогіки;

доктор педагогічних наук, професор
Харченко Сергій Якович,
Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (м. Старобільськ), завідувач кафедри соціальної педагогіки.

Захист дисертації відбудеться „18” вересня 2020 р. об 11.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 12.112.01 у Державному вищому навчальному закладі „Донбаський державний педагогічний університет” за адресою: 84116, Донецька область, м. Слов’янськ, вул. Г. Батюка, 19, ауд. 201.

З дисертацією можна ознайомитися на сайті http://www.slavdpu.dn.ua/index.php/nauk/vch-rada-soc-pedagog/povidomlenya-spec-vchena-rada та в бібліотеці Державного вищого навчального закладу „Донбаський державний педагогічний університет” за адресою: 84116, Донецька область, м. Слов’янськ, вул. Г. Батюка, 19.

Автореферат розіслано „15” серпня 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради **С. М. Курінна**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Соціально-політичні зміни, що відбуваються в Україні, акцентують наріжні питання соціального виховання дітей. Особливо такої уваги потребують ті, хто не в змозі самостійно й адекватно ставитися до педагогічно доцільного формування своєї особистості в умовах сучасного соціуму. До цієї категорії дітей та молоді, безумовно, належать неповнолітні правопорушники.

Новітня освітня доктрина України ґрунтується на принципах гуманізації, демократизації та толерантного ставлення до неповнолітнього злочинця, що зумовлює необхідність пошуку інноваційних шляхів удосконалення соціального виховання дітей із противоправною поведінкою. На жаль, сучасна вітчизняна педагогічна та соціальна практики нездатні повною мірою охопити всі сфери становлення й розвитку неповнолітньої особистості. Відтак, окрема галузь знань педагогічної науки – соціальне виховання неповнолітніх правопорушників вимагає застосування міждисциплінарного підходу до її вивчення; врахування надбань філософії, соціології, психології, соціальної роботи, ювенальної юстиції; актуалізації та обґрунтування наукового внеску у розвиток національної системи освіти.

Скоєння правопорушень неповнолітніми є складною проблемою нашого суспільства. З огляду на сучасну вимогу забезпечення гуманістичного спрямування конституційних засад організації соціально-педагогічного виправлення противоправної поведінки неповнолітніх, додержання їх прав, виконання міжнародних зобов’язань, ювенальна політика України вимагає особливого правового захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом. На сьогоднішній день чинна законодавча база країни в цілому приведена у відповідність до Конвенції ООН про права дитини: Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх; Правил ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, які позбавлені волі та інших загальновизнаних міжнародних актів. Верховною Радою та Урядом України прийнято низку законодавчих актів та постанов, якими значно поліпшено правове становище осіб, взятих під варту, та осіб, які відбувають кримінальне покарання, відмінені деякі види кримінальних покарань, зняті необґрунтовані обмеження в режимних вимогах, надані додаткові пільги, зокрема: Закон України від 05.02.1993 р. № 2999-XII „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”; Закон від 03.10.1993 р. № 896 „Про освіту” („Україна XXI століття”); Указ Президента України від 18.01.1996 р. № 63/96 Про Національну програму „Діти України”; Указ Президента України від 17.09.1996 р. № 837/96 Про Комплексну цільову програму боротьби із злочинністю на 1996 – 2000 роки; Закон від 26 квітня 2001 р. № 2402-III „Про охорону дитинства”; Закон від 21 червня 2001 р. № 2558-III „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”; Закон від 15 листопада 2001 р. № 2789-III „Про попередження насильства в сім’ї”; постанови від 27 лютого 2004 р. № 2 „Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу

антигромадську діяльність” та від 16 квітня 2004 р. № 5 „Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх”; Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, схвалена Указом Президента України № 5967/2011 від 24.05.2011 р.; Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України про затвердження плану заходів щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді від 3 серпня 2012 р. за № 888; Інструкція з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, яка затверджена наказом МВС України від 19 грудня 2012 р. за № 1176; Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII „Про пробацію”; Лист-роз’яснення „Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх” від 16 січня 2017 р. за № 223-66/0/4-17; Розпорядження Кабінету Міністрів України „Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року” від 18 грудня 2018 р. № 1027-р; Наказ „Про реалізацію пілотного проекту „Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні злочину”” від 21 січня 2019 р. за № 172/5/10 та ін.

Отже, питання соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні набуває вагомості й постає необхідність в об’єктивному педагогічному аналізі, творчому використанні педагогічного досвіду минулого, що дозволить виробити найбільш дієві нові форми й методи соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

Історичний аспект дослідження проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників відіграє значну роль у реформуванні всієї соціально-виховної системи в Україні. Зазначимо, що саме впродовж обраного історичного періоду (XX – початок XXI ст.) у розв’язанні проблеми соціального виховання дітей та молоді з’являються новаторські теорії, науково-педагогічні ідеї, концепції, методики, узагальнюються теоретичні досягнення та практичні результати щодо соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

Вивчення феномену протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників перебувало в дослідницькому просторі вітчизняних та зарубіжних представників різних наукових галузей: філософів (Б. Багіров, А. Гелеш, Х. Горецька, О. Грищук, В. Джеймс, Д. Донцов, Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнер, Н. Кленова, І. Кон, В. Лай, О. Меренков, О. Панищев, С. Погребняк, Г. Попадинець, П. Рабінович, Е. Шишкіна, О. Ющик та ін.), психологів (М. Алексєєва, Г. Балл, І. Бех, Р. Благута, В. Іванов, І. Козубовська, Н. Литвинова, М. Лукьянова, Н. Максимова та ін.), юристів (О. Богатирьова, О. Колб, Т. Кальченко, Я. Квітка, О. Колосов, Ю. Луценко, В. Лютий, А. Павловська, О. Чебан, Н. Юзікова та ін.), педагогів (Ю. Беляєв, А. Капська, В. Терещенко, О. Федоренко, Б. Цаллагов, В. Шпак та ін.).

Витоки проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників, питання виховання важких дітей порушувалися у працях вітчизняних науковців та практиків другої половини XIX – початку XX ст. (Є. Альбицький, В. Бехтерєв, Г. Блюмменфельд, О. Богдановський, Д. Дриль, О. Зак, П. Каптерєв, О. Кістяківський, В. Левитський, П. Лесгафт,

П. Люблінський, М. Миролюбов, М. Пирогов, М. Рукавишников, Ф. Савенко, І. Сікорський, Д. Тальберг, Е. Тарновський, К. Ушинський та ін.).

У післяреволюційний час питання соціального виховання неповнолітніх правопорушників представлено у роботах таких дослідників, як: С. Ананьїн, Б. Всесвятський, Г. Гринько, О. Залужний, М. Крупеніна, В. Куфаєв, А. Макаренко, І. Мерзон, О. Музиченко, М. Пістрак, С. Познишев, Я. Ряппо, І. Соколянський, Б. Утевський, Я. Чепіга та ін.

Проблеми дитячої злочинності у радянську добу стали предметом вивчення широкого кола науковців-педагогів (В. Андрієнко, В. Артаманов, З. Астеміров, М. Бабаєв, Л. Божович, І. Бушуєв, М. Вєтров, М. Виноградова, Г. Гаверов, Л. Зюбін, Д. Карев, І. Карпець, Т. Козлов, П. Лихолат, М. Луппол, К. Марейн, О. Медведєв, П. Михайленко, В. Сухомлинський, Х. Тимершин, А. Тузов, В. Уткін та ін.).

Теоретичні засади соціально-педагогічного виховання неповнолітніх правопорушників в сучасній Україні розробляли Ю. Абросімова, Н. Березовська, О. Білаш, В. Бурдін, П. Вівчар, Т. Кальченко, О. Караман, Н. Клішевич, І. Козубовська, Н. Коляда, Н. Коношенко, О. Лісовець, В. Оржеховська, А. Скіць, О. Тимченко, О. Третяк, Т. Федорченко, С. Харченко, Н. Чернуха та ін.

Методологічні аспекти теорії виховання, методики та технології соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками представлено у працях О. Бандурка, В. Бочарова, І. Звєрєвої, А. Зінченко, С. Коношенко, І. Липського, Л. Мардахаєва, В. Марчак, Л. Міщик, С. Омельченко, Н. Орловської, І. Парфановича, В. Трубникова та ін.

Здійснений аналіз наукової літератури засвідчив, що проведені дослідження не надають цілісного уявлення про особливості та тенденції розвитку теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст.

Актуальність й доцільність дисертаційної роботи посилюється такими *суперечностями* між:

- нагальною потребою сучасного українського суспільства у вихованні громадян з високим рівнем духовних та моральних цінностей, правової самосвідомості й патріотизму та негативним впливом на дитину навколишньої дійсності, спричиненим соціальними, економічними та політичними процесами;
- усвідомленням необхідності соціального перевиховання неповнолітніх правопорушників у майбутніх законослухняних громадян країни та відсутністю досконалої теоретично обґрунтованої й максимально ефективної системи соціального виховання дітей-злочинців;
- наявністю значного історико-педагогічного досвіду соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні та недостатньою увагою науковців щодо його вивчення, узагальнення й творчого використання в сучасних умовах;
- потребою розширення шляхів і засобів соціального виховання неповнолітніх правопорушників та недостатньою готовністю майбутніх фахівців соціальної сфери до його результативного здійснення.

Проведений історіографічний аналіз праць засвідчив, що теоретичні й практичні аспекти соціального виховання неповнолітніх правопорушників у XX – на початку XXI століття не було предметом спеціального комплексного й системного вивчення. Отже, спираючись на актуальність та важливість вирішення означеної проблеми для розвитку сучасної соціально-педагогічної сфери обрано тему дослідження: **„Теорія і практика соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (XX – початок XXI ст.)”**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником науково-дослідної теми кафедри дошкільної освіти та соціальної роботи ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет” за темою „Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з різними категоріями населення” (державний реєстраційний номер 0115U003305) та кафедри педагогіки вищої школи ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет” за темою „Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі” (державний реєстраційний номер 0114U001251).

Тему дисертаційної роботи затверджено Вченою радою Державного вищого навчального закладу „Донбаський державний педагогічний університет” (протокол №10 від 29 червня 2017 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології НАПН України (протокол №5 від 26 вересня 2017 року).

Об’єкт дослідження – процес соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI століття.

Предмет дослідження – генеза теорій, моделей та досвіду соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI століття.

Мета дослідження полягає в цілісному системному розкритті генези теоретичних ідей та науковому узагальненні моделей соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. як складного соціально-педагогічного феномену задля репрезентації в сучасному науково-педагогічному дискурсі.

Відповідно до мети сформульовано **завдання**:

1. З’ясувати передумови становлення соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

2. Визначити методологічні засади, дослідити історіографію та систематизувати джерельну базу дослідження соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст.

3. Виявити спрямованість державної політики та здійснити теоретичний аналіз соціального виховання неповнолітніх правопорушників як історико-педагогічного та соціально-педагогічного феномену.

4. Обґрунтувати історичну періодизацію розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. та виявити головні тенденції на кожному з етапів.

5. Схарактеризувати прагматичну модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 1917 – 1938 рр.

6. Дослідити соціоцентричну модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 1939 – 1990 рр.

7. Розкрити гуманістичну модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 1991 – 2015 рр.

8. Проаналізувати службу пробації як альтернативу соціального виховання неповнолітніх правопорушників в сучасній Україні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XX – початок XXI ст. *Нижня хронологічна межа* (1917 р.) обрана у зв'язку з революційними подіями, після яких народ України опинився у тяжкому соціально-економічному становищі. Негативні суспільні явища (голод, знедоленість, безпритульність та бездоглядність) сприяли різкому збільшенню кількості злочинів, скоєних неповнолітніми дітьми. Саме у цей час було прийнято низку законодавчих актів щодо соціально-педагогічної діяльності із неповнолітніми правопорушниками (Декрет РНК СРСР „Про комісії для неповнолітніх" (1918 р.); „Декларація про соціальне виховання дітей" (1920 р.) та ін.), закладено теоретико-методичні підвалини вітчизняної системи соціального виховання. Вибір *верхньої хронологічної межі* (2015 р.) обґрунтовано прийняттям 5 лютого 2015 р. на засіданні пленарної сесії Верховної Ради України Закону „Про пробацію" (№ 160-VIII), в якому проголошено новий вектор розвитку системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні.

Концептуальні засади дослідження. Ідея дослідження ґрунтується на висвітленні теоретичних здобутків та набутого досвіду вітчизняних учених-педагогів, освітян-практиків, які порушували проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників, та складається з трьох основних концептів.

Методологічний концепт поєднав взаємодію всіх методологічних підходів до розв'язання проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI століття: *системний підхід* у розгляді педагогічних явищ дав змогу дослідити необхідні соціально-педагогічні об'єкти; *хронологічний* – дозволив упорядкувати їх; *історико-логічний* – використано для вивчення розвитку науково-педагогічної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників; *культурологічний* – дав змогу визначити систему виховних цінностей, вироблених людством у досліджуваний час; *політичний* – дозволив проаналізувати нормативно-правове забезпечення та освітні реформи, що безпосередньо вплинули на соціальне виховання неповнолітніх правопорушників; *антропологічний* – дозволив виявити стан та рівень упровадження педагогічних методів, засобів й прийомів у процес соціального виховання неповнолітніх правопорушників задля формування в них духовних, моральних, інтелектуальних, фізичних цінностей; *парадигмальний* – використано для опису історії соціального виховання неповнолітніх правопорушників крізь призму провідних освітніх парадигм, що домінували впродовж трьох хронологічних етапів дослідження в межах усього досліджуваного періоду (XX – початок XXI ст.); *синергетичний* – дозволив відобразити методологічний складник організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників; *особистісно-діяльнісний* – допоміг визначити

ступінь активності неповнолітніх правопорушників у процесі соціально-педагогічного виправлення; *герменевтичний* – надав змогу ретельно й об'єктивно опрацювати джерельну базу дослідження; *наративний* – дозволив сформулювати власне розуміння досліджуваного педагогічного феномену; *міжгалузевий* – сприяв комплексному вивченню психології, ювенальної юстиції, правознавства, політології, соціології, педагогіки та інших галузей наукового знання в контексті соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом 1917 – 2015 рр.

Теоретичний концепт визначив інтегровану систему знань з філософії – наукові положення прагматизму (В. Джеймс, Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнер, В. Кілпатрик, Є. Коллінгс, В. Лай, Ч. Пірс та ін.), соціоцентризму (Б. Багіров, Д. Донцов, В. Іванов, С. Ігнатенко, Н. Кленова, І. Кон, О. Меренков та ін.), гуманізму (Х. Горецька, О. Грищук, Ю. Золотарьова, О. Ющик та ін.); психології – дослідження особистісних потреб, прагнень, переживань неповнолітніх правопорушників, стимулюванням зміни мотивації їхньої поведінки, корекції поведінкових порушень, саморегуляції, когнітивному переструктуруванні (П. Блонський, Ю. Беляєв, О. Денисенко, В. Кузьменко та ін.), ідеї щодо реабілітації, ресоціалізації, патронату та соціальної адаптації неповнолітніх правопорушників (А. Гусак, І. Звєрєва, О. Караман та ін.); права – обґрунтування феномену протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників (О. Богатирьова, О. Колб, Т. Кальченко, Я. Квітка, О. Колосов, Ю. Луценко, В. Лютий, А. Павловська, О. Чебан, Н. Юзікова та ін.); педагогіки – наукові знання про мету, принципи і зміст соціального виховання (Г. Гринько, Д. Дриль, О. Зак, П. Каптерєв, А. Макаренко, М. Пирогов, П. Лесгафт, Я. Ряппо, І. Сікорський, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Шацький та ін.); концепції щодо трасформування освітньо-виховних систем (Г. Ващенко, В. Загвязинський, В. Краєвський, В. Кремень та ін.); засадничі положення методології сучасної історико-педагогічної та соціально педагогічної науки (Л. Березівська, Л. Ваховський, Н. Гупан, А. Капська, С. Курінна, Е. Панасенко, О. Сухомлинська, Є. Хриков та ін.); загальнопедагогічні підходи до аналізу й репрезентації процесу соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (Н. Коляда, В. Оржеховська, Л. Семеновська, В. Терещенко, О. Федоренко, М. Фіцула, С. Харченко, Б. Цаллагов, В. Шпак та ін.), що покладено в основу дослідження поставленої проблеми з метою її історичного репрезентування в сучасному науково-педагогічному дискурсі України. У межах цього концепту здійснено структурно-логічне відбиття змісту історико-педагогічних та наукових джерел, що засвідчують стан історичних подій, явищ, феноменів та процесів. Теоретичний концепт допоміг розкрити генезу теорії і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (XX – початок XXI ст.) як науковий феномен, що розвивався на ґрунті різних галузей знань, суспільних та освітніх явищ упродовж досліджуваного періоду.

Технологічний концепт дозволив визначити структурне наповнення моделей соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI століття; виокремити провідні тенденції розвитку методів,

засобів, прийомів і форм соціального виховання дітей та молоді; послідовність, цілісність, логічність між теорією та практикою соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Означений концепт ґрунтується на історичному розумінні необхідності проведення попереджувально-педагогічних та виховних заходів серед дітей щодо припинення скоєння ними злочинів.

Відповідно до завдань використано систему **методів дослідження:** *загальнонаукові* – теоретичний аналіз, синтез, абстрагування та конкретизація (для аналізу джерел дослідження та обґрунтування його теоретико-методологічних основ), періодизація та узагальнення (з метою визначення етапів генези соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. та характеристики соціального виховання дітей-злочинців як складного соціально-педагогічного феномену); *методи конкретно-наукового характеру* – історико-генетичний (для розгляду витоків соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.), метод моделювання та порівняльно-історичний метод (з метою простеження генези поглядів щодо соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст.; з'ясування динаміки змін досліджуваного соціально-педагогічного феномену), історико-структурний та історико-логічний (для наукового обґрунтування структури моделей соціального виховання неповнолітніх правопорушників та їх порівняння на кожному етапі розвитку; вивчення ідей, змісту, методів та форм соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст.), прогностичний (з метою визначення перспективних напрямів розвитку соціального виховання дітей-злочинців в сучасній Україні).

Джерельна база дослідження. У процесі написання дисертації використано науково-літературні джерела й архівні справи, зокрема:

– матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, м. Київ (ЦДІАК України): Ф. 127 – Київська духовна консисторія; Ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора; Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, м. Київ (ЦДАВО України): Ф. 166 – Міністерство освіти України; Державний архів Харківської області, м. Харків: Ф. 3 – Канцелярія слобідсько-українського громадського губернатора; Ф. 29 – Харківське губернське у справах про товариства і спілки присутність; Ф. 200 – Харківське товариство розповсюдження грамотності; Державного архіву Полтавської області, м. Полтава: Ф. 750 – Пирятинська міська богадільня, м. Пирятин Полтавської губернії; Ф. 788 – Гадяцька міська богадільня м. Гадяч Полтавської губернії; Державного архіву Одеської області, м. Одеса: Ф. 273 – Одеське слов'янське благодійне товариство імені Св. Кирила і Мефодія; Ф. 362 – Одеський наказ суспільного нагляду; Державного архіву Херсонської області, м. Херсон: Ф. 192 – Херсонська учительська семінарія та ін.;

– нормативно-правова література – нормативно-правові акти, постанови, накази, положення, інструкції та інші законодавчі документи щодо запобігання

та врегулювання дитячої злочинності за часів існування УСРР, УРСР, СРСР та незалежної України;

– документальні джерела – державні документи, що стали визначальними у становленні та розвитку системи освіти України початку ХХ ст.; документи уряду УСРР, УРСР, СРСР та сучасної України про роботу з неповнолітніми правопорушниками; статути виправних закладів для неповнолітніх правопорушників;

– праці державних і громадських діячів, філософів, психологів, юристів, провідних педагогів досліджуваного періоду;

– матеріали педагогічних та історико-педагогічних досліджень: дисертації, монографії, автореферати, наукові публікації;

– навчально-методичні джерела – книги, підручники, навчально-методичні посібники, хрестоматії, довідково-бібліографічна література тощо;

– масові джерела – статистичні матеріали, статистичні відомості, збірники документів, довідники, педагогічні часописи тощо;

– періодичні видання минулого („Детский дом”, „На путях к новой школе”, „Народный учитель”, „Путь просвещения” („Шлях освіти”), „Советская юстиция”, „Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології” та ін.) та сучасності („Вісник НАПН України”, „Міліція України”, „Педагогіка і психологія”, „Право України”, „Шлях освіти” та ін.).

До дослідження залучено матеріали фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Одеської національної наукової бібліотеки, бібліотеки Державного вищого навчального закладу „Донбаський державний педагогічний університет” (м. Слов’янськ), електронні ресурси глобальної мережі Internet.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

- *вперше:* цілісно й системно розкрито генезу теоретичних ідей та науково узагальнено моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. як складного соціально-педагогічного феномену задля репрезентативного представлення в сучасному науково-педагогічному дискурсі; з’ясовано *передумови* становлення та розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (суспільно-політичні, соціально-економічні, організаційно-педагогічні); теоретично обґрунтовано *методологічні засади* наукової розвідки (філософські положення прагматизму, соціоцентризму та гуманізму; підходи – системний, хронологічний, культурологічний, історичний, політичний, особистісно-діяльнісний, наративний та ін.); розкрито *фундаментальні науково-педагогічні положення*, соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. (гармонізація соціальних та особистих принципів; опора на позитивні якості особистості підлітка; участь дітей у вихованні через систему самоврядування; активне використання довіри у виховній роботі з підлітками-

правопорушниками; необхідність спеціально організованого розумового й морального розвитку вихованців; вплив на вихованців через суспільно корисну й продуктивну працю; провідний вплив особистості педагога, вихователя, його роль у виховній роботі з неповнолітніми; організація соціальної адаптації неповнолітніх, які вийшли з виправних закладів тощо); на основі визначених авторських критеріїв (суспільно-політичні, соціально-економічні та освітньо-культурні події в Україні та за її межами; нормативно-правові документи, що регламентували діяльність закладів для перебування неповнолітніх правопорушників та освітньо-виховні процеси в них; погляди науково-педагогічної громадськості на проблему соціального виховання неповнолітніх правопорушників; зміст і напрями соціального виховання неповнолітніх правопорушників у виправних закладах різних типів) виділено три *етапи* (I – реформаторсько-прагматичний (1917 – 1938 рр.); II – громадсько-соціоцентричний (1939 – 1990 рр.); III – особистісно-гуманістичний (1991 – 2015 рр.)) розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні упродовж досліджуваного періоду та виявлено *головні тенденції* (позитивні, негативні) відповідно до кожного з них; визначено й охарактеризовано три педагогічні моделі соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками в Україні впродовж 1917 – 2015 рр. (прагматична (1917 – 1938 рр.), стрижнем якої було визнано трудове виховання та професійна освіта неповнолітніх правопорушників; соціоцентрична (1939 – 1990 рр.), основою якої стало виховання неповнолітніх правопорушників як активних членів колективу, суспільства; гуманістична (1991 – 2015 рр.), що проголосила особистісно-центрований підхід до неповнолітніх правопорушників); проаналізовано службу пробації як альтернативу соціального виховання неповнолітніх правопорушників в сучасній Україні;

- *уточнено* зміст понять „соціальне виховання”, „соціалізація”, „правопорушення”, „неповнолітній правопорушник”, „девіантна поведінка”, „делінквентна поведінка”, „профілактика”, „соціальна реабілітація”, „ресоціалізація”, „соціальна адаптація”, „соціальний супровід”, „соціальний патронаж”, „пробація”; соціальні, соціально-педагогічні та індивідуально-психологічні детермінанти поведінки неповнолітніх правопорушників; внесок вітчизняних і зарубіжних педагогів у розвиток теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 1917 – 2015 рр.;

- *набуло подальшого розвитку:* узагальнення та типологізація спеціалізованих пенітенціарних установ для неповнолітніх правопорушників, що діяли в Україні досліджуваного періоду (приймальники, розподільники, ізолятори, колектори, напівреформаторії та реформаторії, ремісничі й виправні притулки, основні та допоміжні дитячі будинки, будинки примусових робіт (БУПРи), дитячі виправні та трудові колонії, виправні школи, школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), школи соціальної реабілітації (ШСР), професійні училища соціальної реабілітації (УСР)); аналіз та систематизація джерельної бази дослідження; узагальнення нормативно-правових засад соціального виховання та кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників у досліджуваний період;

- *до наукового обігу введено:* маловідомі та раніше невідомі архівні джерела (61 позиція), наукові документи, історико-педагогічну літературу; невідомі раніше історичні факти, пов'язані з історією розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст.

Практичне значення дослідження. Фактичний матеріал, теоретичні положення й висновки дослідження можуть застосовуватися у освітньому процесі закладів вищої освіти; під час розроблення та удосконалення навчальних дисциплін „Педагогіка", „Історія педагогіки", „Методика виховної роботи", „Соціальна педагогіка", „Соціальна робота", „Історія соціальної роботи", „Соціологія девіантної поведінки", „Соціально-педагогічна профілактика правопорушень", „Соціально-педагогічна робота з різними групами клієнтів" та ін.; у системі підвищення кваліфікації педагогів, соціальних працівників, фахівців служб у справах дітей та інших спеціалістів, професійна діяльність яких пов'язана із виправленням противоправної поведінки неповнолітніх; при укладанні підручників, навчальних й навчально-методичних посібників.

Здобуті результати дослідження можуть використовуватися для підготовки наукових доповідей, повідомлень, виступів на наукових конференціях та семінарах. Виявлена теоретико-методологічна база соціального виховання неповнолітніх правопорушників виступає підґрунтям подальших досліджень з історії педагогіки, історії соціальної роботи, психології, соціології, філософії, ювенальної юстиції. Представлений у дисертації матеріал значно поповнює та збагачує форми методи, прийоми та засоби соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Державного вищого навчального закладу „Донбаський державний педагогічний університет" (довідка № 68-20-47 від 20.01.2020 р.), Національного університету „Чернігівський колегіум" імені Т.Г. Шевченка (довідка № 2 від 16.01.2020 р.), Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка (довідка № 341 від 17.01.2020 р.), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-28/207 від 23.01.2020 р.), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 29 від 27.01.2020 р.), Комунального вищого навчального закладу „Херсонська академія неперервної освіти" Херсонської обласної ради (довідка № 01-23/54 від 31.01.2020 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднено на наукових конференціях різного рівня: *Міжнародних* – „Pedagogy in EU countries and Ukraine at the modern stage" („Педагогіка в країнах ЄС та Україні на сучасному етапі") (Бая Маре (Румунія), 2018), „Лабіринти реальності" (Монреаль, 2018), „Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій" (Слов'янськ, 2018), „Актуальні проблеми психології та педагогіки" (Харків, 2018), „Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки" (Одеса, 2018), „Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)" (Львов, 2018), „Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології" (Львів, 2018), „Педагогіка та

психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії” (Одеса, 2018), „Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики” (Харків, 2018), „Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика” (Київ, 2018), „Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє” (Київ, 2018), „Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології” (Київ, 2018), „Тенденції розвитку психології та педагогіки” (Київ, 2018); *Всеукраїнських* – „Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку” (Переяслав-Хмельницький, 2018), „Практична психологія: від фундаментальних досліджень до інновацій” (Слов’янськ, 2018).

Основні положення дисертації обговорювалися й отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедр дошкільної освіти та соціальної роботи, педагогіки, а також Вченої ради ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет” (2017 – 2019).

Публікації. Результати дослідження відображено в 45 одноосібних наукових працях, серед яких: 1 монографія; 2 навчально-методичні посібника; 26 статей (з яких 20 – у фахових виданнях України, 4 – у періодичних зарубіжних виданнях, 2 – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз); 16 – у збірниках матеріалів наукових конференцій та інших наукових виданнях.

Кандидатська дисертація на тему „Соціально-педагогічна реабілітація підлітків, схильних до агресивної поведінки, в умовах реабілітаційного центру” на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 соціальна педагогіка була захищена в спеціалізованій вченій раді К 12.112.01 у ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університеті” у 2014 р. Матеріали кандидатської дисертації в тексті докторської не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (1456 найменувань, із них 50 – іноземними мовами, 61 – архівних джерел), 20 додатків на 63 сторінках. Дисертація містить 31 таблицю, 9 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 670 сторінок, із них основного тексту – 435 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність обраної теми; визначено об’єкт, предмет, мету й завдання; схарактеризовано концептуальні засади та систему методів дослідження; висвітлено наукову новизну, практичне значення; наведено інформацію про апробацію, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі – **„Передумови розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.”** – схарактеризовано становлення соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній думці означеного періоду; презентовано організацію соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

У ході дослідження встановлено, що друга половина XIX – початок XX ст. відзначилася як час збільшення соціальної напруженості в країні, посилення економічних та суспільно-політичних проблем. Дитяча злочинність стала однією з гострих проблем, що вимагала організації виховання неповнолітніх правопорушників. Поширення громадсько-педагогічного руху, представниками якого були педагоги, юристи, правознавці, громадські діячі, публіцисти сприяло розробленню педагогічної теорії (О. Зак, П. Лесгафт, М. Пирогов, І. Сікорський, К. Ушинський та ін.) та розгортанню широкої практики соціального виховання (Є. Альбицький, О. Богдановський, Д. Дриль, О. Кістяківський, М. Таганцев, О. Ширген та ін.) неповнолітніх правопорушників в Україні.

Одним із головних надбань цього часу стала теорія народної освіти й виховання К. Ушинського, концептуальним положенням якої було поєднання навчання й виховання, упровадження в освітній процес праці як провідного чинника розвитку особистості, профілактики й корекції асоціальних проявів шляхом привчання дитини до моральних норм й поведінки. Ці ідеї підтримували й інші педагоги та діячи освіти. Зокрема, М. Пирогов розробляв ідеї морального й релігійного виховання, які використовувалися у практиці виправлення противоправної поведінки дітей та підлітків. Лікар-педагог підкреслював необхідність покращення освітньо-професійного рівня вчителів, вихователів, які втілювали нові ідеї в практику виховання дітей злочинців.

Видатні педагоги того часу П. Лесгафт і І. Сікорський вбачали вирішення проблем неповнолітніх правопорушників через цілеспрямовану організацію фізичного, розумового, психічного, морального й естетичного розвитку неповнолітніх правопорушників та введення у виховний процес ігрової діяльності. Виховання неповнолітніх злочинців мало відбуватися у спеціально пристосованих для цього закритих виховних установах (притулках, виправних колоніях тощо) (Д. Дриль, І. Сікорський та ін.).

Вивчення історико-педагогічних джерел засвідчило, що в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. з’явились перші наукові роботи, присвячені практичним питанням виправлення противоправної поведінки неповнолітніх дітей. Вони друкувалися на сторінках періодичних журналів „Вестник благотворительности”, „Вестник Европы”, „Детская помощь”, „Журнал Министерства юстиции”, „Психология и дети”, „Трудовая помощь”, „Тюремный вестник” та ін. Наукові статті, публікації та дописи (П. Бєльський „Преступность и дети” (1917 р.), Ф. Малинін „Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898 – 1901 гг.” (1903 р.), М. Миролюбов „Тюремный патронат” (1905 р.), В. Нікітін „Дети-преступники и их судьба” (1874 р.), О. Скопінський „Несовершеннолетние преступники по Уголовному уложению” (1908 р.) та ін.) присвячувалися різним аспектам правопорушень неповнолітніх, питанням гуманного ставлення до дітей злочинців, необхідності організації виховання, сприяння гармонійному розвиткові особистості таких дітей, виховання в них прагнень до постійного морального вдосконалення, дотримання традицій релігійного, народного виховання та помірного способу життя.

З метою публічного обговорення найбільш гострих питань виховання та освіти малолітніх правопорушників було організовано та проведено низку з'їздів (1881 р., 1884 р., 1890 р., 1895 р., 1900 р., 1904 р., 1908 р., 1911 р.), участь у яких брали вітчизняні науковці, освітяни, громадські діячі (О. Кістяківський, В. Миклашевський, І. Тарасов, В. Фідлер та ін.). На з'їздах піднімалися й обговорювалися найактуальніші соціально-педагогічні проблеми: порядок розміщення, утримання і звільнення неповнолітніх правопорушників; програми виправного виховання дітей злочинців; особливості навчання вихованців у виправних установах тощо.

Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. здійснювалося у спеціальних установах. Після прийняття Закону про виправні притулки (5 грудня 1866 р.) заклади освіти для неповнолітніх правопорушників почали відкриватися приватними благодійними товариствами. На початку XX ст. переважно на всій території країни була створена достатньо розгалужена пенітенціарна система, до якої входили такі види установ: виправні притулки (Волинський виправно-виховний притулок, Одеський виховно-виправний притулок для дівчаток, Одеський виправний притулок, Одеський притулок для неповнолітніх, Харківський виправний притулок, Харківський виховний притулок для дівчаток, Харківський виховний притулок для хлопчиків, Херсонський виховно-виправний притулок); ремісничі притулки (Харківський будинок працьовитості); виправні колонії (Олександринська колонія для неповнолітніх, Полтавська виховно-виправна колонія); землеробсько-ремісничі колонії (Рубежівська колонія (м. Київ), Чернігівська землеробсько-ремісничa колонія для неповнолітніх).

Навчання неповнолітніх правопорушників відбувалось у колоніях відповідно до програми Міністерства народної освіти. Однак перелік предметів, що викладались, визначався Статутом та напрямом діяльності кожного виховного закладу. Мінімум теоретичної освіти складався із вивчення Закону Божого (відповідно до віросповідання правопорушника), читання, письма, арифметики тощо. Провідним уважалося релігійно-моральне виховання дітей-правопорушників. Основними методами й формами духовно-релігійного виховання були: церковні богослужіння; щоденні домашні молитви; дотримання статутів і звичаїв святої церкви; релігійно-моральні бесіди священика з вихованцями; бесіди з окремими вихованцями; навчання в школі Закону Божого, релігійно-морального читання тощо.

Особливу увагу в соціальному вихованні дітей-правопорушників у виправних установах другої половини XIX – на початку XX ст. приділяли фізичному вихованню як засобу розвитку кмітливості, зміцнення волі, різних моральних якостей. Найбільш ефективними визначались рухливі ігри, оскільки вони, крім впливу на фізичний розвиток, мали вагоме значення у вихованні дисциплінованості. Поряд з фізичним вихованням відбувалася військова підготовка дітей, схильних до негативних проявів поведінки, як ефективний засіб виховання та розвитку почуття товариськості й колективізму.

Вагоме значення в соціальному вихованні неповнолітніх правопорушників протягом другої половини XIX – початку XX ст. мала система трудового виховання, що здійснювалось через навчання ремеслам безпосередньо при виготовленні певного виробу. З часом цей метод було замінено на більш прогресивний „програмний метод”: діти спочатку навчалися ремесел за спеціальною програмою, а потім використовували отримані знання на практиці.

Важливим досягненням другої половини XIX – початку XX ст. було започаткування інституту патронату як окремої форми допомоги та соціальної адаптації дітей, які вийшли з місць позбавлення волі (І. Гурлянд, Ф. Малинін, М. Миролюбов, Г. Фельдштейн та ін.). Патронатна допомога організовувалась при товариствах виправних колоній задля вирішення питань працевлаштування, супроводження та забезпечення дітей усім необхідним на перших кроках їхнього вільного життя.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. було здійснено перші спроби розроблення науково-педагогічної теорії соціального виховання неповнолітніх правопорушників та апробації різних методів, засобів та форм виправлення протиправної поведінки неповнолітніх.

У другому розділі – **„Теоретико-методологічні засади соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогіці (1917 – 2015 рр.)”** – обґрунтовано методологічні основи дослідження означеної проблеми; висвітлено історіографію проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників та систематизовано джерельну базу дослідження; доведено спрямованість державної політики щодо організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 2015 рр.); здійснено періодизацію соціального виховання неповнолітніх правопорушників у наукових працях вітчизняних педагогів (1917 – 2015 рр.).

На основі аналізу сучасних праць із методології історико-педагогічної науки розроблено методологічний апарат дослідження, основу якого склали методологічні підходи (системний, хронологічний, історичний, логічний, культурологічний, політичний, антропологічний, парадигмальний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, герменевтичний, наративний, міжгалузевий) та комплекс методів, що представлений двома групами: загальнонаукові методи (теоретичний аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, метод періодизації, узагальнення) та методи конкретно-наукового характеру (історико-логічний, генетичний (історико-структурний), порівняльно-історичний, метод моделювання).

На основі теоретичного аналізу наукової літератури визначено ключові поняття дослідження – соціальне виховання, соціалізація, правопорушення, неповнолітній правопорушник, соціальне виховання неповнолітніх правопорушників. Запропоновано авторське тлумачення поняття *„соціальне виховання неповнолітніх правопорушників”*, а саме – *це цілеспрямований, комплексний та багатофункціональний процес соціально-педагогічного впливу на неповнолітніх дітей, притягнутих до кримінальної відповідальності, з метою морального, соціального, правового становлення та розвитку суспільно*

значущих якостей особистості. Узагальнення реалізації соціального виховання неповнолітніх правопорушників здійснювалося через дію державних і громадських організацій, що забезпечується комплексом напрямів, методів, засобів та форм соціально-педагогічної роботи.

Відповідно до проблеми дослідження уточнено також низьку дефініцій „соціально-педагогічна робота”, „соціально-педагогічна діяльність”, „важковиховуваність”, „девіантна поведінка”, „делінквентна поведінка”, „профілактика”, „педагогічна профілактика”, „соціальна профілактика”, „профілактика правопорушень”, „соціальна реабілітація”, „ресоціалізація”.

На засадах хронологічного підходу виділено три періоди історіографії досліджуваної проблеми: перший – *дореволюційний* (друга половина XIX – початок XX ст.) відзначався фрагментарністю студіювання питань еволюції процесу виховання підростаючого покоління взагалі та неповнолітніх правопорушників зокрема (Є. Альбицький, О. Богдановський, Д. Дриль, О. Кістяківський, П. Люблінський, М. Миролюбов, М. Пирогов, І. Сікорський, Д. Тальберг, К. Ушинський та ін.); другий – *радянський* (1917 – 1990 рр.) характеризувався зверненням до широкого кола проблем виховання неповнолітніх правопорушників на ґрунті марксистсько-ленінської методології, за винятком праць окремих педагогів-дослідників 20 – 30-х рр. XX ст., питань організації громадської діяльності та комісій у справах неповнолітніх правопорушників у системі соціально-педагогічної роботи УРСР (С. Ананьїн, Г. Гринько, О. Залкінд, О. Залужний, Т. Козлов, П. Лихолат, Є. Мельников, Г. Миньковський, Я. Ряппо, В. Татенко, Т. Титаренко, Т. Третьяков, А. Тузов, І. Туркевич, Я. Чепіга та ін.); третій – *незалежної України* (1991 р. – початок XXI ст.) пов’язаний із появою історико-педагогічних праць, у яких генезу соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (XX – початок XXI ст.) висвітлено із позицій сучасних методологічних підходів; наукових студій, де в контексті історико-педагогічної проблематики розкрито еволюцію соціального виховання в спеціальних виправних закладах для неповнолітніх правопорушників, та роботи, в яких визначено регіоналістичні особливості еволюції соціального виховання неповнолітніх правопорушників на окремих територіях України (Р. Благута, П. Вівчар, О. Гончарук, С. Дем’янчук, Л. Завацька, О. Караман, В. Оржеховська, І. Парфанович, О. Третяк, Н. Юзікова та ін.).

Проведений історіографічний аналіз досліджуваної проблеми засвідчив фрагментарне висвітлення питань соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст., їхнє розрізнення як у науково-теоретичному, так і в хронологічному плані, відсутність комплексного та системного дослідження генези та трансформації соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст.

За допомогою наративного й системного підходів джерельну базу дослідження систематизовано за такими групами: законодавчі та нормативні документи; архівні джерела; науково-теоретична філософська, юридична, педагогічна література; навчально-методична література; матеріали періодичних видань. Це дозволило цілісно дослідити, здійснити системний

аналіз й узагальнення теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI століття. Значний обсяг архівних документів і матеріалів уперше введено до наукового обігу.

На засадах герменевтичного підходу проаналізовано низку документів, що визначали особливості державної політики щодо організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в досліджуваний період (Декрет РНК „Про комісії для неповнолітніх” від 14 січня 1918 р.; „Декларація про соціальне виховання дітей” (1920 р.); „Положення про соціально-правову охорону дитинства” від 27.10.1921 р.; Постанова „Про міри боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх” від 07.04.1935 р.; Постанови РНК СРСР „Про влаштування дітей, які залишилися без батьків” від 23.01.1943 р., „Про посилення заходів боротьби із дитячою безпритульністю, бездоглядністю й хуліганством” від 15.06.1943 р.; Укази Президії Верховної Ради СРСР „Про порядок дострокового звільнення від покарання засуджених за злочини, вчинені у віці до 18 років” від 24.04.1954 р., „Про введення умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі” від 14.07.1954 р., „Про основні обов’язки й права інспекцій у справах неповнолітніх, приймальників-розподільників для неповнолітніх і спеціальних навчально-виховних установ щодо запобігання бездоглядності і правопорушень неповнолітніх” від 15.02.1977 р.; Положення „Про порядок та умови виконання кримінальних покарань, не пов’язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених” від 15.03.1983 р.; ратифікація Постановою ВР України Конвенції ООН „Про права дитини” (1989 р.) від 27.09.1991 р.; Закони України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 05.02.1993 р., „Про освіту” (державна програма „Освіта. Україна XXI століття”, 1993 р.), „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” (від 21.06.2001 р.), „Про Загальнодержавну програму „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року” (від 05.03.2009 р), „Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” (2011 р.); Національна програма „Діти України” (від 18.01.1996 р.); „Комплексна цільова програма боротьби із злочинністю на 1996 – 2000 роки” (від 17.09.1996 р.); Наказ Державного комітету України у справах сім’ї та молоді „Про затвердження соціальних стандартів і нормативів здійснення соціальної роботи з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей, центрами соціальних служб для молоді” від 04.09.2002 р.; Положення про порядок реалізації у виправних і виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі (2004 р.); „Порядок взаємодії центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді і установ виконання покарань у проведенні виховної роботи з неповнолітніми та молоддю, які відбувають покарання в цих установах і звільняються з них” (від 28.10.2005 р.); розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 року „Про схвалення концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року” та ін.

Систематизовано й проаналізовано законодавчі нормативно-правові акти (Кримінальний Кодекс (1925 р., 1927 р., 1958 р., 1960 р., 2001 р.), Виправно-трудовий кодекс (1925 р., 1970 р.,), Кримінально-виконавчий кодекс України (2004 р.) та ін.), які стали підґрунтям для організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні та врегульовували діяльність державної системи щодо кримінальної відповідальності, злочинності і караності діянь, підстав звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. З'ясовано, що основними їх завданнями було правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою держави від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Протягом усього досліджуваного періоду спостерігалася тенденція щодо зменшення карального впливу на неповнолітніх правопорушників, пом'якшення умов ув'язнення та перебування засуджених дітей у виправних пенітенціарних установах. Кримінальна відповідальність неповнолітніх осіб стримувала їх від скоєння правопорушень, а низка нормативно-правових документів забезпечувала здійснення соціального виховання дітей цієї категорії на державних засадах.

На основі визначених *критеріїв* (суспільно-політичні, соціально-економічні та освітньо-культурні події в Україні та за її межами; нормативно-правові документи, що регламентували діяльність закладів для перебування неповнолітніх правопорушників та освітньо-виховні процеси в них; погляди науково-педагогічної громадськості на проблему соціального виховання неповнолітніх правопорушників; зміст і напрями соціального виховання неповнолітніх правопорушників у виправних закладах різних типів) обґрунтовано періодизацію генези теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 2015 рр.), що у своєму розвитку пройшла три етапи, кожен із яких мав велике значення й характеризувався певними відмінностями й особливостями.

Установлено, що на першому, *реформаторсько-прагматичному,* етапі (1917 – 1938 рр.) відбулося теоретичне оформлення концептуальних положень соціального виховання неповнолітніх правопорушників, зокрема визначено закономірності та принципи функціонування дитячих колективів, розглянуто взаємодію зовнішніх і внутрішніх стимулів існування колективу та особистості дитини; розкрито вплив різних соціальних чинників (середовища, суспільних інститутів, сім'ї) на формування особистості; порушено питання організації самоврядування дітей-злочинців та їхньої участі у культурно-дозвіллєвій сфері; розроблено комплексні програми соціального виховання дітей різних груп педагогічної занедбаності й започатковано методики соціального виховання неповнолітніх правопорушників; сформовано зміст трудового, морального, розумового й громадянського виховання дітей цієї категорії (О. Залужний, С. Лозинський, А. Макаренко, Я. Ряппо, І. Соколянський, С. Шацький та ін.); активізовано дитячий рух та розвиток різноманітних дитячих організацій (Всесоюзна піонерська організація, Всесоюзна комсомольська організація, Юні натуралісти та ін.).

Виявлено, що другий, *громадсько-соціоцентричний,* етап (1939 – 1990 рр.) пов'язаний з пошуком найбільш ефективних шляхів формування у неповнолітніх правопорушників базових моральних (сенс життя, щастя, любов, правда, справедливість, дружба, чесність, гідність, свобода тощо), трудових (наполегливість, відповідальність, цілеспрямованість, працелюбність, повага до людей праці, організованість тощо), громадських (активність, небайдужість, правова грамотність, політична обізнаність, поведінка в межах закону), оздоровчих (заняття фізичною культурою, спортом, загартування, дотримання санітарно-гігієнічних норм, режиму дня, невживання алкоголю, протидія тютюнопалінню тощо), естетичних (охайність, зовнішній вигляд, культура мовлення та поведінки, гарні манери та жести, сприйняття краси та її відтворення) цінностей; вивченням психологічних аспектів особистості неповнолітнього правопорушника та причин скоєння ним злочинів; розробленням комплексних профілактичних заходів, спрямованих на зниження кількості злочинів серед підлітків і молоді; поєднання в соціальному вихованні неповнолітніх правопорушників різноманітних видів діяльності (освітня, ігрова, професійна тощо); залучення профспілкових організацій, комітетів комсомолу та інших представників громадськості до соціального виховання дітей-злочинців (Ф. Дяченко, Л. Голубєва, Г. Міньковський, В. Сухомлинський А. Тузов та ін.).

Розкрито третій, *особистісно-гуманістичний,* етап (1991 – 2015 рр.), який відзначився розбудовою національної системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників; переосмисленням системи духовних цінностей, що містять універсальні, загальнолюдські моральні настанови, спрямовані на втілення у світоглядних орієнтаціях особистості ідеалів добра, гуманізму, любові; формуванням національної та правової самосвідомості кожного українця (Г. Ващенко, П. Вівчар, С. Дем'янчук, П. Лосик та ін.); ґрунтовним вивченням особистісних потреб, прагнень, переживань неповнолітніх правопорушників, стимулюванням зміни мотивації їхньої поведінки, корекції поведінкових порушень, саморегуляції, когнітивному переструктуруванні (Ю. Беляєв, О. Денисенко, В. Кузьменко та ін.); започаткуванням реабілітації, ресоціалізації, патронату та соціальної адаптації неповнолітніх правопорушників (А. Гусак, І. Звєрєва, О. Караман та ін.); здійсненням багаторівневої профілактики правопорушень серед неповнолітніх (О. Безпалько, О. Білаш, І. Козубовська, М. Фіцула, Б. Цаллагов та ін.).

У третьому розділі – **„Прагматична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 1938 рр.)"** – розкрито вплив філософії прагматизму на розвиток соціального виховання в Україні (1917 – 1938 рр.); висвітлено становлення мережі спеціальних закладів освіти для неповнолітніх правопорушників в Україні в досліджуваний період; репрезентовано структуру та зміст прагматичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 1938 рр.).

У результаті історико-логічного аналізу встановлено, що розвиток прагматичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 1917 – 1938 рр. був зумовлений комплексом чинників: суспільно-

політичними (жовтнева революція 1917 р.; проголошення незалежності УНР (1918 р.), УСРР (1919 р.); входження УСРР до СРСР (1922 р.)), соціально-економічними (побудова державності; розгортання технологічного виробництва й індустрії в країні; схожість соціальних, політичних і економічних умов, у яких опинилися Україна (УСРР), Америка (США) і країни Західної Європи на етапі дослідження 1917 – 1938 рр.), освітньо-педагогічними (процес українізації з дотриманням демократичних ідей розвитку народної української освіти; розвиток нових педагогічних ідей, становлення практичної системи трудового виховання, організація самоврядування дітей їх освітньо-виховного процесу).

З урахуванням парадигмального підходу виявлено, що світоглядно-методологічною основою соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 1917 – 1938 рр. стала філософія прагматизму, провідною ідеєю якої була цінність практичного життєвого успіху людини. За концептуальними поглядами, прагматизм постав не як система, а як метод, сутність якого полягала в практичному підході до вирішення проблеми конкретної людини з урахуванням її можливостей, інтересів та потреб. Зарубіжні мислителі-прагматисти запропонували новий неокласичний тип мислення щодо осмислення людського діяння. Серед засадничих положень прагматичної філософії доцільно виділити такі ідеї: розвиток суспільства через освіту, навчання й виховання молодого покоління, значення соціального чинника у формуванні індивідуальності й особистості (Дж. Дьюї); практичний підхід до конкретної проблеми, можливість адаптації людини до навколишнього середовища (В. Джеймс, Ч. Пірс); вирішення проблем конкретної людини з урахуванням її інтересів та потреб, цінність людини, що проявляється в практичній діяльності, людина – практично-діяльнісна істота (Г. Кершенштайнер, В. Кілпатрик, Є. Коллінгс, В. Лай та ін.). З’ясовано, що в основі прагматичної педагогіки лежав принцип практичного діяння людини, завдяки чому вирішувалися її проблеми побутового, морального та суспільного характеру. Педагогіка прагматизму, яка побудувалася на такому принципі, була спрямована на трудове колективне виховання й навчання дитини, виховувала повагу до праці, до інтересів колективу, загальної мети всього суспільства.

За допомогою порівняльно-історичного методу схарактеризовано специфіку реалізації ідей прагматичного виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній освітній практиці, що простежується в наукових дослідженнях педагогів післяреволюційного періоду, такими прикладами є: зосередження уваги на професійно-трудовій школі, яка працювала за ідеєю створення людьми матеріального виробництва й організації культурного життя в суспільстві (Я. Ряппо); проєктування системи соціального виховання країни за трудовим принципом, побудова професійно-трудової, колективної, ремісничої школи або установ за типом „фабзавучу” для дітей віком від 15 років (Г. Гринько); обґрунтування важливості поглиблення шкільного навчання, поєднання фізичної і розумової праці неповнолітніх правопорушників (С. Ананьїн); визначення доцільності застосування дальтонівського плану лабораторного навчання, методу проєктів у роботі з

неповнолітніми правопорушниками (П. Блонський, О. Зеленко, Є. Кагаров, В. Помагайба та ін.).

Аргументовано, що вся вітчизняна система соціального виховання 1917 – 1938 рр. була спрямована на формування дитячого колективу в спеціалізованих закладах для неповнолітніх правопорушників. Систематизація та розкриття мережі спеціальних виправних установ, дозволили виокремити основні типи закладів утримання і виховання неповнолітніх правопорушників, що функціонували протягом 1917 – 1938 рр.: ізолятори, розподільники, колектори, реформаторіуми, дитячі виправні будинки, притулки, ремісничі притулки, трудові й землеробські колонії, а також школи фабрично-заводського учнівства.

За допомогою історико-структурного методу соціальне виховання неповнолітніх правопорушників у 1917 – 1938 рр. представлено у вигляді структурно-логічної прагматичної моделі. Її мета полягала у вихованні соціально здорової, всебічно розвиненої особистості, формування у дітей-правопорушників суспільно-корисних, професійно-трудових, життєво-практичних навичок, орієнтованих на підготовку до активної участі у будівництві індустріально-розвиненої країни. Установлено, що передбачалося досягнення таких завдань: зміцнення зв’язку спеціалізованих закладів для неповнолітніх правопорушників із життям і виробництвом; гармонійний розвиток моральної, розумової та фізичної природи дитини-правопорушника; забезпечення трудового та колективного виховання неповнолітніх правопорушників; організація їхньої освіти, що спрямована на професійно-виробничу діяльність; створення умов для самоосвіти та самовиховання неповнолітніх правопорушників. Серед принципів соціального виховання дітей-злочинців протягом 1917 – 1938 рр. визначено: опора на позитивні риси особистості; принцип практичного підходу у соціальному вихованні; принцип активної діяльності дитини-правопорушника; співробітництво вчителя і неповнолітніх правопорушників.

Активна участь вітчизняних педагогів (Г. Гринько, О. Залужний, С. Лозинський, А. Макаренко, Я. Ряппо, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін.) у розробленні змісту соціального виховання неповнолітніх правопорушників, залучення освітян до організації соціально-виховної роботи з цією категорією дітей сприяло розробленню таких напрямів: колективне; розумове; трудове; патріотичне; військове; фізичне; громадянське; моральне; художньо-естетичне.

На основі антропологічного підходу установлено методи (роз’яснення, бесіди, лекції, дискусії; доручення, заохочення, покарання, громадська думка; самоврядування, гра, змагання; система перспективних цілей; проєктний метод навчання та виховання; дальтонівський лабораторний план; контроль успішності в навчанні та вихованні неповнолітнього правопорушника (графічний метод контролю)), засоби (праця; спорт; мистецтво; навчальна, просвітницька, художня література; художні та документальні кінофільми, радіо передачі; відвідування театрів, музеїв, виставок та ін.) і форми (індивідуальна, групова і масова соціально-педагогічна робота) соціального виховання неповнолітніх правопорушників у контексті прагматичної моделі.

Визначено характер нововведень в структурі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 1917 – 1938 рр. за прагматичною моделлю. Встановлено, що серед багатьох теоретичних ідей і методик зарубіжної педагогіки, розроблених педагогами-прагматистами (віннетка-план, йен-план, системи навчання за розробкою Р. Бертран (школа Бикон-Хілл), метод центру інтересів, технологія вільної праці та ін.), вітчизняні освітяни надавали пріоритет методу проєктів, дальтонівському лабораторному плану та графічному методу контролю, які й склали головну відмінність прагматичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

Метод проєктів та дальтонівський лабораторний план у соціальному вихованні дітей-злочинців був спроєктований з метою розвитку трудових навичок дітей і розглядалися як особистісно зорієнтовані технології навчання, що сприяли розвитку самостійності неповнолітніх в'язнів у виправних установах, їхньої активності, побудови суб'єкт-суб'єктних взаємин між педагогом і вихованцем/вихованцями, організації виробничого навчання тощо. За проєктним методом проводилося навчання неповнолітніх правопорушників із таких предметів, як: математика – статистичне обстеження, сільськогосподарські розрахунки чи проєкти, пов'язані із сільським виробництвом; рідна мова – ведення окремих зошитів зі складеним планом завдань (виписки про догляд за худобою, написання ділових листів до громадських організацій) та ін. Переважним чином навчання було пов'язане із сільським виробництвом. За дальтонівським планом проходила організація виробничого навчання та трудове виховання у спеціально пристосованих для цього майстернях (лабораторіях) за різними напрямами (слюсарно-механічний, деревооброблювальний, швейний, шевська справа та ін.). Для контролю успішності дітей-злочинців у шкільному навчанні були введені спеціальні зошити (щоденники) із зазначенням опрацьованих проєктів (контроль успішності учнів за проєктним методом). При виробничому навчанні для обліку виконаної роботи використовували три форми карток: лабораторна картка; індивідуальна картка; облікова картка всього класу (контроль за дальтонівським лабораторним методом).

Крім цього, соціальне виховання неповнолітніх правопорушників у колоніях за прагматичною моделлю здійснювалося за допомогою таких елементів соціально-педагогічної роботи, як: здійснення самоврядування дитячого колективу виправної установи; дозвіллєва діяльність з елементами патріотичного, військового, фізичного виховання; організація гуртків, художньої самодіяльності та ін.

У четвертому розділі – **„Соціоцентрична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1939 – 1990 рр.)”** – проаналізовано положення філософії соціоцентризму як підґрунтя соціального виховання в Україні означеного періоду; схарактеризовано державні та громадські організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1939 – 1990 рр.); розкрито структуру та зміст соціоцентричної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1939 – 1990 рр.).

На основі історико-генетичного методу з'ясовано, що формування соціоцентричної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 1939 – 1990 рр. відбувалося під впливом таких чинників: суспільно-політичних (Друга світова війна (1939 – 1945 рр.); установлення тоталітарного режиму, ідеологічний диктат; час холодної війни; періоди застою та перебудови); соціально-економічних (масштабна мобілізація; евакуація населення з початком Другої світової війни; зруйнована соціальна, комунальна, освітня інфраструктура; відновлення країни; економічна криза; зниження життєвого рівня населення); освітньо-педагогічних (проголошення урядом ідеї виховання радянського громадянина; реорганізація всієї системи освіти, розвиток радянської педагогічної науки, загальна спрямованість освітньої політки країни; активізація громадських об'єднань у соціальному вихованні неповнолітніх правопорушників).

Аналіз джерельної бази з урахуванням парадигмального підходу дозволив установити пріоритет філософії соціоцентризму, тобто соцієтарного підходу, в якому головну роль відгравав соціальний вимір людини. Соціоцентризм надавав прерогативу соціуму, культурі та був безпосередньо інтегрований у практику „спільної справи" – загального соціального, технічного, економічного, політичного розвитку суспільства радянської доби. Учені-філософи (Б. Багіров, Д. Донцов, В. Іванов, Н. Кленова, І. Кон, О. Меренков та ін.) розглядали соціоцентризм як один із провідних підходів до виховання радянської людини, зокрема формування її матеріальних, моральних та ідейно-політичних цінностей. Упродовж 1939 – 1990 рр. система вітчизняної освіти взагалі та соціального виховання зокрема ґрунтувалася на філософських теоріях управління суспільством, людьми, соціумом. Головна ідея соціоцентризму вбачалася у підпорядкуванні й узгодженості інтересів особистості з інтересами суспільства та колективу, втілення лише суспільних інтересів й нехтування індивідуальними інтересами людини. Соціоцентризм поставав як монопарадигма, яка не передбачала наявності інших ідейних альтернатив.

Засадничі основи філософії соціоцентризму склали такі концептуальні положення: соціальна сутність людини (С. Ігнатенко, Н. Кленова); провідна роль суспільства у становленні особистості (О. Красін); цілеспрямований уплив системи суспільно-соціальних чинників на особистість (Л. Бровіна); пріоритет „спільної справи" задля загальносоціального, технічного, економічного, політичного розвитку суспільства (В. Морозов, В. Іванов, С. Ігнатенко); формування загального морального обліку суспільства (О. Меренков).

Аналіз історичної та науково-педагогічної літератури засвідчив подальший розвиток системи державних і громадських організацій соціального виховання неповнолітніх правопорушників, відбудову мережі дитячих установ різних типів (шкіл, дитячих будинків, інтернатів, виправних та трудових колоній та ін.). Установлено, що упродовж 1939 – 1990 рр. з'являються нові типи дитячих установ, які займались соціальним вихованням та іншою організаційно-виправною роботою з неповнолітніми правопорушниками – дитячі кімнати міліції та дитячі приймальники-розподільники. Із використанням історико-порівняльного методу розглянуто функціонування

двох видів колоній для неповнолітніх правопорушників: 1) виховні, що розподілялись на три види (колонії для хлопців 11 – 14 років; колонії для юнаків 15 – 17 років; колонії для дівчат); 2) трудові колонії, що поділялися на чотири види (колонії для неповнолітніх засуджених за менш небезпечні злочини; колонії для неповнолітніх, засуджених за серйозні злочини; колонії для неповнолітніх, які погано себе поводять у звичайних колоніях і які потребують суворішого режиму; колонії для засуджених дівчат), які утримували неповнолітніх у віці до 18 років, засуджених до покарання шляхом позбавлення волі.

Засвідчено відновлення діяльності спостережних комісій в Україні, які забезпечували взаємозв'язок громадськості та адміністрації виправно-трудових установ, нагляд за діяльністю виправно-трудових установ, розміщення й утримання засуджених за видами режиму, перевиховання засуджених на основі залучення їх до суспільно корисної праці, правильної організації праці засуджених, їхнього побуту, культурного обслуговування, виробничо-технічного та загальноосвітнього навчання і сприяння адміністрації виправно-трудових установ у проведенні цієї роботи та ін.

Систему соціального виховання неповнолітніх правопорушників, що реалізовувалася у трудових та трудово-виправних колоніях протягом 1939 – 1990 рр., представлено у вигляді структурно-логічної соціоцентричної моделі. Констатовано певні зміни у процесі соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Так, метою соціального виховання проголошено виховання моральної особистості, формування в неповнолітніх правопорушників прагнення до соціальної єдності людей, спрямованості до загальних інтересів та цінностей суспільства, непримиренність до фактів аморальної поведінки, спонукання до діяльності заради суспільного блага. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в контексті соціоцентричної моделі орієнтувалося на досягнення таких завдань: формування у неповнолітніх правопорушників моральної свідомості, спрямованої на колективний інтерес; забезпечення морального, розумового, колективного, трудового, фізичного, правового виховання неповнолітніх правопорушників; розвиток у дітей-правопорушників пізнавальних інтересів, прагнення до колективної праці, отримання професійно-трудових знань та умінь; організація професійно-політехнічного навчання неповнолітніх засуджених у спеціалізованих виправних установах. З урахуванням герменевтичного підходу відзначено посилену увагу до морального, інтелектуального та громадянського виховання неповнолітніх правопорушників; суворий характер режиму їх перебування у спеціальних дитячих установах; загострення проблеми медичного нагляду за неповнолітніми в'язнями; відсутність особистих прав та недостатнє врахування індивідуальних інтересів дитини. З'ясовано, що соціальне виховання дітей-злочинців здійснювалося на засадах атеїзму та відмови від релігійних поглядів.

Виявлено, що зміцнення тоталітаризму, ідеології радянської влади закріпили в соціоцентричній моделі нові принципи соціального виховання неповнолітніх правопорушників, а саме: концентрація особистості дитини-правопорушника на інтересах суспільства; опора на почуття солідарності,

порядності, інтернаціоналізму; людяність, чуйність, чесність, товариськість, добропорядність („моральне кредо”); громадянська та трудова активність неповнолітніх правопорушників; розвиток патріотизму, усвідомлення вимог цивільного та громадського обов’язку.

Досвід учених-педагогів та освітян-практиків (Л. Голубєва, Ф. Дяченко, Г. Міньковський, В. Сухомлинський, А. Тузов та ін.) дозволив значно розширити зміст соціального виховання неповнолітніх правопорушників за такими напрямами: колективне; розумове; трудове; фізичне; правове; патріотичне; громадянське; моральне; художньо-естетичне. Стрижневим уважалося моральне виховання, що передбачало укріплення моральної свідомості всього суспільства, спрямоване на формування загальної державної ідеології. У загальній структурі соціального виховання неповнолітніх правопорушників виокремлено: професійно-технічну освіту, організацію праці, політико-правову та культурно-масову роботу. З’ясовано, що одним із важливих напрямів соціального виховання був процес соціально-педагогічного вивчення особистості засудженого неповнолітнього. Найбільш уживаними були такі методи діагностики: спостереження, бесіди, анкетування, педагогічний експеримент, вирішення морально-правових задач та ін. На кожного вихованця-правопорушника заводилася особиста справа, яка містила змістовну психолого-педагогічну характеристику дитини.

Аналіз джерельної бази на основі антропологічного підходу дозволив установити застосування оновлених методів (словесних – лекції, дискусії, консультації, агітація та ін.; емпіричних – спостереження, анкетування, інтерв’ювання, педагогічний експеримент та ін.; практичних – рішення морально-правових задач, гра, змагання, доручення, заохочення, покарання, громадська думка та ін.); засобів (професійна підготовка до робочих професій; спорт; навчальна, просвітницька, юридична література; агітаційно-політичні кінофільми, радіо; конференції, тематичні літературні вечори, диспути; огляди художньої творчості вихованців колоній, відвідування театрів, музеїв, виставок; екскурсії до заводів, фабрик, комбінатів тощо) та традиційних форм (індивідуальна, групова та масова соціально-виховна робота) соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

Аргументовано, що шефська діяльність державних і громадських організацій сприяла: проведенню політико-виховної роботи; організації трудового виховання, професійного та загальноосвітнього навчання; забезпеченню виправних установ для неповнолітніх необхідним технічним обладнанням; укладенню виробничих договорів, організації співробітництва із виробничими підприємствами; закріпленню окремих цехів і бригад виробничих підприємств за загонами виправних установ для неповнолітніх правопорушників; пропаганді здорового способу життя.

З’ясовано, що на даному етапі було вперше започатковано патронат як окрему форму соціально-виховної роботи із неповнолітніми правопорушниками, що звільнилися зі спеціальних установ. Історико-педагогічний аналіз діяльності виправних закладів показав, що патронатна робота була спрямована на: проведення поетапної підготовки вихованців до

звільнення; отримання довідки про звільнення, атестату про освіту, професійної кваліфікації, паспорту, прописки за місцем проживання; улаштування звільнених вихованців на навчання, працевлаштування; отримання ними одягу, продуктів харчування, грошової допомоги тощо.

У п'ятому розділі – **„Гуманістична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників у незалежній Україні (1991 – 2015 рр.)"** – розкрито значення філософії гуманізму в освітньо-правовому вимірі України досліджуваного періоду; визначено сутність Державного інституту правового захисту та установи протидії неповнолітнім правопорушникам в Україні (1991 – 2015 рр.); досліджено структуру та зміст гуманістичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників у незалежній Україні; презентовано службу пробації як альтернативу соціального виховання неповнолітніх правопорушників в сучасній Україні.

Із використанням історико-логічного методу встановлено, що розвиток соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 1991 – 2015 рр. відбувався під впливом таких чинників: суспільно-політичні (проголошення незалежності України (1991 р.); розбудова демократії, формування гуманістичного ставлення до людини; національне відродження); соціально-економічні (поглиблення економічної кризи; падіння грошових доходів громадян, поступове зниження їх життєвого рівня); освітньо-педагогічні (реформування системи освіти в країні; ухвалення й прийняття нових нормативних документів; розгортання теоретичних й експериментальних досліджень у галузі соціального виховання; пошук інноваційних напрямів, методів і засобів соціального виховання неповнолітніх правопорушників). З'ясовано, що прийняті міжнародні нормативно-правові акти (Конвенція ООН проти катувань та інших жорстких видів поводження і покарання, що принижують гідність 1984 р.; Декларація Генеральної Асамблеї ООН про права дитини 1989 р. та ін.) визначали зміст соціального виховання неповнолітніх правопорушників з обов'язковим урахуванням ролі правових чинників.

На основі герменевтичного підходу встановлено, що формування нової системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників упродовж означеного етапу будувалося на ідеях дотримання прав, свобод, поваги до особистості: людська гідність має юридичний захист, який закріплений міжнародними правовими актами; врахування інтересів, потреб та індивідуальних особливостей людини; наявність позитивного мислення при якому людина бачить переважно чесноти, а не вади особистості; захист економічних, політичних, соціальних, громадянських і культурних прав людей; пріоритет благополуччя людини, надання можливостей для їхнього особисто-індивідуального розвитку (Х. Горецька, О. Грищук, Ю. Золотарьова, О. Ющик та ін.). Аналіз наукових праць вітчизняних педагогів (О. Беца, П. Вівчар, Л. Завацька, А. Цимбалюк, С. Харченко та ін.) засвідчив використання ідей гуманізму у соціальному вихованні неповнолітніх правопорушників. З'ясовано, що в освітньому просторі гуманізм розглядався як система вдосконалення людини через освіту та виховання; забезпечував звернення до ціннісних орієнтацій суспільства; надавав можливість визначати пріоритетні напрями

практичної діяльності педагога, психолога, соціального працівника; заперечував будь-яке насильство; стверджував верховенство права та дотримання міжнародних норм щодо організації правомірних шляхів виправного процесу.

Установлено, що відмовившись від жорстких методів впливу на особистість, перевагу отримали педагогічні, соціально-педагогічні й психологічні методи роботи з дітьми-злочинцями. Відтак, ювенальна політка України впродовж 1991 – 2015 рр. прагнула до зниження міри покарання неповнолітнього за вчинений ним злочин; організації та забезпечення заходів реабілітаційного характеру, спрямованих на соціальне і психологічне відновлення особистості дитини, яка постраждала від жорсткого поводження. Простежено реорганізацію мережі виправних установ для неповнолітніх правопорушників після 1991 р. До її складу увійшли: приймальники-розподільники для неповнолітніх; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації; виховно-трудові колонії Державного департаменту України з питань виконання покарань. Констатовано залучення суспільних інституцій та громадських організацій до процесу соціального виховання неповнолітніх правопорушників, в якості надання ним широкого спектру правових, психологічних та соціальних послуг; психолого-педагогічних програм, що сприяють соціалізації та ресоціалізації звинувачених дітей; забезпечення клієнтоцентрованого підходу під час соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

Із використанням історико-структурного методу систему соціального виховання неповнолітніх правопорушників в освітньому просторі України протягом 1991 – 2015 рр. представлено у вигляді структурно-логічної гуманістичної моделі. Її метою визначено гармонійний розвиток особистості з міцними духовно-моральними цінностями та правовою самосвідомістю, яка здатна задовольнити свої соціальні та життєві потреби, реалізувати власні здібності, плани, інтереси, не порушуючи прав та свобод інших громадян. Провідними завданнями гуманістичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників виявлено: забезпечення соціального, юридичного, економічного захисту неповнолітнього правопорушника; створення сприятливих умов для виховання й перевиховання дитини-злочинця, його соціально-педагогічної реабілітації, ресоціалізації, адаптації й подальшої інтеграції до умов здорового соціуму; формування прагнень неповнолітнього правопорушника до самоосвіти; розвиток досконалих навичок спілкування дитини правопорушника в різних життєвих ситуаціях; послідовний розвиток правової, соціальної, особистісної, професійної компетентності неповнолітнього правопорушника; підтримка неповнолітніх правопорушників у їх фізичному, психічному та соціальному становленні; захист прав дитини правопорушника на достойне життя у суспільстві. Соціальне виховання в контексті гуманістичної моделі ґрунтувалося на принципах гуманізму, демократії, рівності, справедливості, людяності, культуровідповідності, особистісно-орієнтованого виховання; принципах ненасилля у вихованні неповнолітніх правопорушників.

З урахуванням особистісно-діяльнісного підходу виявлено, що вітчизняні освітяни-практики (О. Безпалько, Ю. Беляєв, О. Білаш, А. Гусак, О. Денисенко, І. Козубовська, В. Кузьменко, В. Оржеховська, М. Фіцула, Б. Цаллагов та ін.) визначили основні відмінні риси гуманістичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників: проведення різнорівневого комплексу профілактичних заходів щодо попередження правопорушень серед неповнолітніх; організація соціально-педагогічної реабілітації дітей-злочинців в умовах здорового соціуму; ресоціалізація неповнолітніх осуджених в умовах виховних та трудових колоній; проведення соціального патронажу звільненої дитини з місць відбування покарання. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників забезпечувало такі функції: діагностичну, прогностичну, виховну, освітню, трудову, правозахисну, соціально-медичну, профілактичну, соціально-побутову, координаційну.

Зазначено, що профілактика правопорушень спрямовувалася на попередження девіацій делінквентного характеру дитини, формування її правової обізнаності, надання морально-психологічної допомоги „важким” підліткам та їхнім батькам; усунення можливих ризиків скоєння правопорушення та запобігання скоєння повторного злочину неповнолітнім, якого вже притягнуто до кримінальної відповідальності.

Простежено, що соціально-педагогічна реабілітація неповнолітніх правопорушників проходила в умовах здорового соціуму шляхом альтернативних позбавленню волі заходів педагогічного впливу за індивідуальною й колективною формами. Їх основний напрям здійснювався шляхом використання соціально-педагогічних тренінгових вправ, які передбачають суб’єкт-суб’єктні взаємини, рівноправне спілкування, самостійне мислення неповнолітнього.

Установлено, що ресоціалізація неповнолітнього засудженого проходила в умовах спеціальних установ позбавлення волі й містила: заходи диференційованого впливу на неповнолітніх в’язнів за напрямами морального, релігійного, правового, трудового, естетичного, фізичного, санітарно-гігієнічного виховання; загальноприйняте шкільне навчання; культурно-масову роботу, організацію різних форм корисного дозвілля, участь неповнолітніх осуджених у культурному житті суспільства, організацію роботи гуртків культурно-мистецького та спортивного спрямування.

Із застосуванням антропологічного підходу визначено методи (бесіди, інтерв’ю, лекції, дискусії, консультації; позаурочні години, вікторини; спостереження, анкетування, психодіагностика, аналіз документації; стимулювання поведінки; вивчення досвіду роботи вітчизняних та зарубіжних установ тощо), засоби (праця; спорт; навчальна, художня, тематична література; тематичні літературні вечори, зустрічі, диспути; мистецтво; гуртки національного ремесла; тематичні конкурси, фестивалі та ін.) і форми (індивідуальна; групова (тренінгова); масова соціально-педагогічна робота) соціального виховання неповнолітніх правопорушників у межах гуманістичної моделі.

Установлено, що соціальний патронаж реалізувався через організацію соціальної адаптації, соціального супроводу та патронату неповнолітніх після

їх звільнення з виправних установ. Процес соціальної адаптації передбачав підготовку неповнолітнього до звільнення з виправного закладу: комплексне медичне обстеження вихованців виправних закладів; поновлення або оформлення документів (паспорт, прописка, військовий квиток та ін.); соціально-педагогічна та психологічна адаптація звільнених вихованців до умов здорового соціуму. Соціальний супровід неповнолітніх правопорушників мав диференційований підхід подальшої ресоціалізації та адаптації звільнених неповнолітніх: співпраця виховних установ, центрів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, громадських та державних організацій; допомога з влаштування на навчання, працевлаштування; допомога у вирішені побутових проблем звільнених вихованців за місцем їх проживання; модерація. На патронат покладалося завдання додаткового виховного впливу, що визначалося низкою покладених обов'язків на звільнену особу та обліком їх виконання.

На основі прогностичного методу службу пробації в Україні представлено як сучасну альтернативу соціального виховання неповнолітніх правопорушників, що відбувається на підставі: дотримання національного курсу країни щодо застосування альтернативних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі неповнолітніх; розширенням компетенцій соціальних працівників і педагогів щодо організації соціально-педагогічного виправлення противоправної поведінки дітей-правопорушників; створенні умов для розвитку інноваційних технологій у сфері соціального виховання неповнолітніх правопорушників; дослідження й застосування зарубіжного досвіду соціального виховання.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі цілісного системного аналізу архівних й опублікованих наукових джерел запропоновано нове розв'язання проблеми генези теоретичних ідей та наукового узагальнення моделей соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. як складного соціально-педагогічного феномену задля репрезентації в сучасному науково-педагогічному дискурсі, що дало підстави для таких висновків:

1. З'ясовано *передумови* становлення соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема суспільно-політичні (низка державних реформ (скасування кріпосного права, 1861 р.; судова реформа та зміни в системі судів і підходів до покарання злочинів, 1864 р.); історичні прояви військової стратегії Російської імперії; ідеологічні національні протиріччя), соціально-економічні (прискорення темпів виробництва, бурхливий розвиток промисловості й транспортних підприємств, широке залучення дітей та молоді до виробничої сфери; зростання сиріт та дітей, які залишилися без догляду батьків, погіршення статистичних показників злочинності неповнолітніх; юридичне визнання потреби в патронаті над неповнолітніми правопорушниками; становлення теорії патронату і розвиток системи організації патронатної служби різноманітних товариств, колоній, виправних притулків), освітньо-педагогічні (прийняття нормативно-

правових положень щодо врегулювання проблеми дитячої злочинності; обґрунтування термінологічної бази, засадничих основ ювенального правосуддя, здійснення наукового аналізу статистичних даних з проблеми; пожвавлення громадсько-педагогічного руху (проведення з'їздів, заснування різноманітних громадських організацій і благодійних комітетів, патронатних служб тощо); розвиток науково-теоретичних засад (принципи, зміст і засоби) соціального виховання неповнолітніх правопорушників; розбудова мережі спеціалізованих установ (виправні хліборобські колонії і ремісничі притулки тощо)).

2. Визначено *методологічні засади* дослідження, які забезпечено комплексним застосуванням філософського знання (концептуальних положень філософії прагматизму, соціоцентризму та гуманізму), методологічних підходів (системного, хронологічного, культурологічного, антропологічного, парадигмального, герменевтичного, синергетичного, особистісно-діяльнісного, наративного, міжгалузевого та ін.) та методів наукового пошуку (загальнонаукових та історико-педагогічних). Це уможливило реконструювання історико-педагогічних здобутків щодо соціального виховання неповнолітніх правопорушників крізь призму освітньо-педагогічних парадигм, що домінували в досліджуваний період, а також забезпечило розгляд генези означеної проблеми як процес змін, якому притаманні цілісність, структурованість, наявність внутрішніх системоутворювальних зв'язків.

Історіографічний пошук засвідчив, що проблема соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. не була предметом спеціального комплексного й системного вивчення. Джерельну базу дослідження систематизовано за групами: законодавчі та нормативні документи; архівні джерела; науково-теоретична філософська, юридична, педагогічна література; навчально-методична література; матеріали періодичних видань.

3. Виявлено спрямованість державної політики, розкрито *нормативно-правову основу* соціального виховання неповнолітніх правопорушників та особливості їхньої кримінальної відповідальності, що засвідчило наявність значного історичного досвіду правового врегулювання дитячої злочинності в Україні (1917 – 2015 рр.) завдяки застосуванню різноманітних засобів: позбавлення волі неповнолітнього на певний строк; призначення покарань, пов'язаних із виправно-трудовим впливом – громадські або виправні роботи; реабілітація, ресоціалізація та адаптація до нормальних суспільно прийнятих умов життя тощо. Здійснено теоретичний аналіз соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 2015 рр.) як складного й суперечливого історико-педагогічного та соціально-педагогічного феномену, який розвивався під впливом суспільно-політичних та соціально-економічних детермінант. Розкрито *фундаментальні науково-педагогічні положення*, що були покладені в основу соціального виховання неповнолітніх правопорушників у XX – на початку XXI ст., зокрема: гармонізація соціальних та особистих принципів; опора на позитивні якості особистості підлітка; участь дітей у вихованні через систему самоврядування; активне використання довіри у виховній роботі з підлітками-правопорушниками; необхідність спеціально

організованого розумового й морального розвитку вихованців; вплив на вихованців через суспільно корисну й продуктивну працю; провідний вплив особистості педагога, вихователя, його роль у виховній роботі з неповнолітніми; організація соціальної адаптації неповнолітніх, які вийшли з виправних закладів та ін.

4. Обґрунтовано історичну періодизацію розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. На основі авторських *критеріїв* виділено три *етапи* та виявлено головні тенденції розвитку кожного з них:

I етап (1917 – 1938 рр.) – реформаторсько-прагматичний, позначений становленням нормативно-теоретичних засад і розбудовою системи соціального виховання дітей та молоді у пореволюційній Україні. Тенденції: *позитивні* – поєднання кращих вітчизняних і світових освітньо-виховних традицій та інноваційних педагогічних ідей; посилення уваги до реалізації ідей трудового й колективного виховання особистості як пріоритетних засобів соціально-педагогічного впливу на особистість; цілеспрямоване й послідовне формування правового інституту юридичної відповідальності неповнолітніх; *негативні* – домінування ідеологічних установок і цінностей радянського суспільства; ієрархічне підпорядкування завданням становлення системи соціального виховання, опосередкованість офіційною педагогікою тощо.

II етап (1939 – 1990 рр.) – громадсько-соціоцентричний, що відбиває розвиток вітчизняної педагогічної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників за радянських часів. Тенденції: *позитивні* – посилення уваги державних органів влади та педагогічної спільноти до проблеми розгортання превентивного виховання, профілактики правопорушень серед дітей та підлітків; забезпечення різноаспектної взаємодії юридичних, правоохоронних і соціально-педагогічних установ; залучення державних і громадських організацій до проведення попереджувально-профілактичних і виховних заходів; урізноманітнення методів, форм і засобів організації соціального виховання на підставі проведення соціально-педагогічних й психологічних досліджень; *негативні* – гіперболізація колективних форм і трудових методів виховання з метою наслідування безальтернативної ідеології соціалістичного суспільства; втрата системою соціального виховання функційної самостійності, що зумовило зміну її цілей і принципів відповідно до загального вектору освітньої політки країни тощо.

III етап (1991 – 2015 рр.) – особистісно-гуманістичний, репрезентований утвердженням інноваційних гуманістичних соціально-педагогічних ідей у вихованні неповнолітніх правопорушників з дотриманням їх психолого-педагогічних особливостей, особистісних потреб, прав та законних інтересів на засадах розбудови національної державності та консолідації українського суспільства. Тенденції: *позитивні* – спрямованість на розбудову національної державності та консолідацію українського суспільства; інтеграція міжнародних стандартів щодо дотримання прав і свобод людини до вітчизняної системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників; забезпечення диференційованого підходу з урахуванням гендерно-вікових особливостей,

умов соціалізації та інших обставин життєдіяльності особистості; упровадження інноваційних технологій попередження та подолання противоправних вчинків, заходів реабілітації, ресоціалізації та психолого-корекційної роботи з неповнолітніми правопорушниками та ін.; *негативні* – неоднозначність трактування пріоритетних шляхів теорії і практики соціального виховання; відчуження молоді від трудової продуктивної діяльності; відсутність взаємодії між виконанням кримінальних покарань та соціальним вихованням неповнолітніх правопорушників тощо.

5. Схарактеризовано *прагматичну модель* соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 1938 рр.), теоретичним підґрунтям якої стали ідеї зарубіжної та вітчизняної реформаторської педагогіки. Виявлено, що упровадження прагматичної моделі соціального виховання в пенітенціарних закладах (приймальники, колектори-розподільники, відкриті дитячі будинки, ремісничі притулки, трудові будинки та колонії, реформаторіуми, школи ФЗУ закритого типу та ін.) реалізовувалося шляхом організації виробничої і сільськогосподарської праці, застосуванням проєктного методу, дальтонівського лабораторного плану й графічного методу контролю виправлення противоправної поведінки дітей та молоді тощо.

6. Досліджено *соціоцентричну модель* соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1939 – 1990 рр.), яка розвивалася під впливом модернізаційних процесів системи освіти з метою максимального охоплення всіх сфер життєдіяльності дітей та молоді. Установлено, що соціальне виховання неповнолітніх правопорушників відповідно до соціоцентрчної моделі відбувалося у виправних установах (виправні та трудові колонії) засобом організації тематичних бесід, лекцій, зустрічей, гуртків та різноманітних методів педагогічного впливу, що комплексно поєднували політичне, правове, громадсько-патріотичне, трудове й моральне виховання на основі попереднього діагностування особистості неповнолітнього.

7. Розкрито *гуманістичну модель* соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1991 – 2015 рр.), що відповідала загальному демократичному спрямуванню розвитку національної системи освіти. З’ясовано, що соціальне виховання неповнолітнього правопорушника за гуманістичною моделлю орієнтувалося на створення здорового соціуму, характеризувалося застосуванням альтернативних позбавленню волі заходів педагогічного впливу (багаторівневий комплекс попередження правопорушень; соціально-педагогічна реабілітація) та здійснювалося у виправних установах (школи і професійні училища соціальної реабілітації, виправні та трудові колонії) на засадах індивідуального (індивідуальні корекційні програми, бесіди, психодіагностика, тренінгові вправи, моніторинг тощо) та диференційованого (державні диференційовані програми „Духовне відродження”, „Правова просвіта”, „Професія”, „Творчість”, „Фізкультура і спорт”) підходів.

8. Проаналізовано службу пробації як альтернативу соціального виховання неповнолітніх правопорушників в сучасній Україні. Обґрунтовано її перспективну гуманістично-інноваційну спрямованість, соціально-педагогічний

потенціал, нормативно-правове функціонування; розкрито основні концептуальні положення, мету – соціальна адаптація дитини та забезпечення безпеки суспільства, основні функції (виховання, нагляд, контроль, надання допомоги тощо), а також особливості проведення соціального виховання неповнолітніх правопорушників на підставі Закону України „Про пробацію" (2015 р). шляхом її практичного імпліцитного включення до соціально-педагогічних та виховних заходів та до системної діяльності освітніх закладів, де неповнолітній постійно навчається (школи, училища, технікуми), проведення комплексної роботи з сім'єю неповнолітнього тощо.

Викладені в дисертації узагальнення й висновки уможливили досягнення мети роботи. Проте це не забезпечує повного вивчення всіх аспектів досліджуваної проблеми. Напрямами подальших наукових розвідок можуть стати: висвітлення історико-педагогічних постатей у розвитку теорії і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні; вивчення проблеми дитячої злочинності в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.); технології застосування альтернативних (не пов'язаних з позбавленням волі неповнолітніх) покарань; дослідження зарубіжного досвіду соціально-педагогічної роботи з дітьми групи ризику тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Пліско Є. Ю. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в Україні: теорія та практика (XX – початок XXI століття): монографія. Слов'янськ: Видавництво Б. І. Маторіна, 2019. 456 с.

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Пліско Є. Соціально-педагогічне виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній думці другої половини XIX – початку XX століть. *Педагогічні науки*: збірник наукових праць / Гол. ред. Федяєва В. Л. Херсон. 2017. Вип. LXXIX. Т.2. С. 215–218.

3. Пліско Є. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. Історичний аспект теорії соціальної педагогіки (1939–1990 рр.). *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.* Наукове видання: Педагогічні науки. Глухів. 2018. Випуск 1 (36). С. 266–273.

4. Пліско Є. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в теорії вітчизняних педагогів 20-х – 30-х років XX ст. *Вісник Черкаського університету.* Серія: Педагогічні науки. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси. 2018. №2. С. 114–119.

5. Пліско Є. Впровадження педагогіки прагматизму у вітчизняну систему соціального виховання неповнолітніх правопорушників на початку 20-х рр. XX ст. *Педагогічний дискурс*: збірник наукових праць інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія / гол. ред. Шоробура І. М. Хмельницький. 2018. Випуск 24. С. 12–16.

6. Пліско Є. Ю. З історії соціально-педагогічної роботи комуни імені Ф. Е. Дзержинського (1927–1935 рр.). *Педагогічні науки*: збірник наукових праць / Гол. ред. Федяєва В.Л. Херсон. 2018. Вип. LXXXIII. Т.2. С. 27–31.

7. Пліско Є. Ю. Прагматичні ідеї соціального виховання Дж. Дьюї. Їх актуальність у вітчизняній педагогічній практиці 20-х – 30-х рр. XX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол.: І. О. Безлюдний (гол. ред.) та ін. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. Вип. 59. С. 237–246.

8. Пліско Є. Ю. Основи соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Духовність особистості*: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць / гол. ред. Г. П. Шевченко. Вип. 4 (85). Сєвєродонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 175–185.

9. Пліско Є. Нормативно-правові засади функціонування соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1991–2016 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. Чернігів. 2018. Випуск 151. Том 1. С. 210–213.

10. Пліско Є. Організація соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гуманізація навчально-виховного процесу* / За заг. ред. проф. В. І. Сипченка. Харків. 2018. №1 (87). С. 255–262.

11. Пліско Є. Правові засади функціонування соціального виховання та кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників в Україні у 20-х роках XX століття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи: збірник наукових праць. Київ. 2018. Випуск 60. Том 2. С. 70–72.

12. Пліско Є. Створення спеціалізованих установ соціального виховання для неповнолітніх правопорушників в Україні у 20–30 рр. XX ст. *Інноваційна педагогіка*. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Одеса. 2018. Випуск 5. С. 29–32.

13. Пліско Є. Ю. Аналіз нормативно-правових основ соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками в Україні у радянську добу (1939–1990 рр.). *Педагогічний часопис Волині*: науковий журнал. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки, 2018. №4 (11). С. 196–201.

14. Пліско Є. Ю. Діагностика особистості неповнолітнього правопорушника в пенітенціарних установах другої половини XX століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*: зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни

Степанової. №3 (62), вересень 2018. Т.2. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 247–251.

15. Пліско Є. Ю. Організація освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників у спеціалізованих установах протягом другої половини XX століття. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки: зб. наук. праць. Вип. 3. Бердянськ: БДПУ, 2018. С. 75–84.

16. Пліско Є. Ю. Утворення виправних закладів для неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. Чернігів. 2018. Випуск 155. С. 285–289.

17. Пліско Є. Ю. Зв'язок ювенальної юстиції з сучасною соціально-педагогічною роботою із неповнолітніми правопорушниками. *Молодь і ринок*: щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка, 2019. №1 (168). С. 37–42.

18. Пліско Є. Ю. Правові основи пенітенціарної практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Нова педагогічна думка: науково-методичний журнал.* Рівне: Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (РОІППО), 2019. №1 (97). С. 66–70.

19. Пліско Є. Ю. Теоретичні засади соціального виховання неповнолітніх правопорушників у наукових працях вітчизняних педагогів 50 – 80 рр. XX ст. *Фізико-математична освіта*: науковий журнал. 2019. Випуск 2 (20). Частина 2. С. 71–75.

20. Пліско Є. Ю. Щодо організації з'їздів представників виправних закладів для неповнолітніх наприкінці XIX – початку XX століття. *Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.* Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи: збірник наукових праць. Київ, 2019. Випуск 69. С. 179–183.

21. Пліско Є. Ю. Історіографія та джерелознавство в історико-педагогічних дослідженнях. На прикладі дослідження історії розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917–2015 рр.). *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*: збірник наукових праць / гол. редактор Г. П. Шевченко. Вип. 4 (91). Сєвєродонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 144–159.

Статті в періодичних виданнях зарубіжних країн та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

22. Plisko Y. Social and pedagogical work with juvenile offenders in Ukraine. *Slovak international scientific journal*. Bratislava. 2018. №14. Part 2. Pp. 28–31.

23. Plisko Y. The act of Ukraine „On Probation" as the prospect of further development of social education of juvenile offenders. *Paradigm of knowledge*. Multidisciplinary Scientific Journal. Muscat, 2018. №5 (31). Pp. 33–49.

24. Пліско Є. Ю. Патронат в системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників у другій половині XIX – на початку XX ст. *Молодий вчений*. Херсон. 2018. №10.1 (62.1). С. 87–91. (*Index Copernicus*).

25. Пліско Є. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх в інтернатних закладах. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». 2018. Вип. 19. Том 1. С. 201–205. (*Index Copernicus*).

26. Пліско Є. Ю. Гуманістичні засади соціального виховання неповнолітніх правопорушників в освітньо-правовому полі України. *Scientific review*. 2019. №7 (60). PP. 72–82.

27. Plisko Y. Contemporary theoretical and methodological bases of humanistic education of juvenile offenders in Ukraine. *Innovative Solutions in Modern Science*. 2019. №6 (33). PP. 84–100.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та опубліковані в інших наукових виданнях:

28. Пліско Є. Гуманістичні основи сучасного соціального виховання. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)*: Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (21–22 вересня 2018 р., м. Львов). Львов: ГО „Львівська педагогічна спільнота”, 2018. Ч.2. С. 58–62.

29. Пліско Є. Ю. Концептуальні положення прагматичної теорії соціального виховання Джона Дьюї. *Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (28–29 вересня 2018 р., м. Київ). К.: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. С. 30–33.

30. Пліско Є. Ю. Сучасні напрямки соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками. *Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій*: матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (4–5 жовтня 2018 р., м. Слов’янськ). Відповідальний ред. О. Хващевська. Слов’янськ: Мінідрукарня „Папірус”, 2018. С. 183–186.

31. Пліско Є. Внесок А. С. Макаренка у вітчизняний досвід соціального виховання неповнолітніх правопорушників. *Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (5–6 жовтня 2018 р., м. Київ, Україна). К.: ГО „Київська наукова організація педагогіки та психології”, 2018. С. 11–13.

32. Пліско Є. Ю. Перспектива подальшого розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики*: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції: (12–13 жовтня 2018 р., м. Харків, Україна). Харків: Східноукраїнська організація „Центр педагогічних досліджень”, 2018. С. 18–20.

33. Пліско Є. Ю. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній практиці 20–30-х рр. XX століття. *Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії*: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (19–20 жовтня 2018 р., м. Одеса). Одеса: ГО „Південна фундація педагогіки”, 2018. Ч.2. С. 48–51.

34. Пліско Є. Ю. Питання соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками у працях вітчизняних науковців другої половини XIX – початку XX століття. *Лабіринти реальності*: збірник наукових праць: за матеріалами V міжнародної науково-практичної конференції (30–31 жовтня 2018 р., м. Монреаль) / за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А. Монреаль: СРМ „ASF”, 2018. С. 40–42.

35. Пліско Є. Ю. Зміни що відбувалися в системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників під час другої світової та у перші повоєнні роки. *Тенденції розвитку психології та педагогіки*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2–3 листопада 2018 р., м. Київ, Україна). К.: ГО „Київська наукова організація педагогіки та психології”, 2018. Ч.1. С. 26–28.

36. Пліско Є. Ю. Організація соціальної роботи із неповнолітніми, які відбувають покарання в установах виконання покарань. *Актуальні проблеми психології та педагогіки*: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції: (9–10 листопада 2018 р. м. Харків, Україна). Харків: Східноукраїнська організація „Центр педагогічних досліджень”, 2018. С. 29–31.

37. Пліско Є. Ю. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх у радянську добу (70–80-ті роки XX століття). *Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки*: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (16–17 листопада 2018 р., м. Одеса). Одеса: ГО „Південна фундація педагогіки”, 2018. Ч.2. С. 32–34.

38. Пліско Є. Ю. Особливості соціально-педагогічної роботи у дитячих виправних колоніях Радянської доби. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (17 листопада 2018 р., м. Переяслав-Хмельницький). Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди”, 2018. Вип. 46. С. 279–281.

39. Пліско Є. Ю. Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського у роботі із важковиховуваними дітьми. *Практична психологія: від фундаментальних досліджень до інновацій: Наукові студії*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (23 листопада 2018 р., м. Слов’янськ). Слов’янськ: ТОВ „Видавництво „Друкарський двір””, 2018. Вип. 4. С. 151–155.

40. Пліско Є. Ю. Принципи соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогіці другої половини XX століття. *Особистість, сім’я і суспільство: питання педагогіки та психології*: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (23–24 листопада 2018 р., м. Львів). Львів: ГО „Львівська педагогічна спільнота”, 2018. Ч.2. С. 70–73.

41. Пліско Є. Ю. Фізичне виховання неповнолітніх в'язнів у радянську добу. *Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології*: матеріали міжнародної научно-практичної конференції (30 листопада – 1 грудня 2018 р., м. Київ). Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. С. 14–16.

42. Пліско Є. Ю. Організація освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників у пенітенціарних закладах України. *International scientific and practical conference „Pedagogy in EU countries and Ukraine at the modern stage"*: Conference proceedings, December 21–22, 2018. Romania. Baia Mare : Izdevnieciba „Baltija Publishing". PP. 132–135.

43. Пліско Є. Ю. Методологія історико-педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія професійної освіти*: науково-методичний журнал. Львів. Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2019, №1. С. 179 – 187.

Навчальні, навчально-методичні посібники:

44. Пліско Є. Ю. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми правопорушниками в Україні: теоретичний курс: навчальний посібник. Слов'янськ: ТОВ „Видавництво "Друкарський двір"" . 2019. 112 с.

45. Пліско Є. Ю. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми правопорушниками в Україні: практикум: навчально-методичний посібник / упоряд.: Є. Ю. Пліско. Слов'янськ: Видавництво Б. І. Маторіна, 2019. 74 с.

АНОТАЦІЇ

Пліско Є. Ю. Теорія і практика соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (XX – початок XXI ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальностей 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки; 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Державний вищий навчальний заклад „Донбаський державний педагогічний університет". – Слов'янськ, 2020.

У дисертації розкрито ґенезу теорії і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (XX – початок XXI ст.) як складного соціально-педагогічного феномену з погляду сучасних методологічних підходів (системного, хронологічного, парадигмального, культурологічного, особистісно-діяльнісного, наративного та ін.). З'ясовано передумови становлення соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (суспільно-політичні, соціально-економічні, організаційно-педагогічні). На основі авторських критеріїв, обґрунтовано періодизацію розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у визначених хронологічних межах (I етап – 1917 – 1938 рр. – реформаторсько-прагматичний; II етап – 1939 – 1990 рр. – громадсько-соціоцентричний; III етап – 1991 – 2015 рр. – особистісно-гуманістичний) та виявлено головні тенденції (позитивні, негативні) на

кожному з етапів. Розкрито фундаментальні науково-педагогічні положення, соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. (гармонізація соціальних та особистих принципів; опора на позитивні якості особистості підлітка; участь дітей у вихованні через систему самоврядування; активне використання довіри у виховній роботі з підлітками-правопорушниками; необхідність спеціально організованого розумового й морального розвитку вихованців; вплив на вихованців через суспільно корисну й продуктивну працю; провідний вплив особистості педагога, вихователя, його роль у виховній роботі з неповнолітніми; організація соціальної адаптації неповнолітніх, які вийшли з виправних закладів тощо). Визначено спрямованість державної політики соціального виховання неповнолітніх правопорушників; схарактеризовано моделі соціального виховання (прагматична, соціоцентрична, гуманістична); проаналізовано службу пробації як альтернативу соціального виховання неповнолітніх правопорушників в сучасній Україні.

Ключові слова: соціальне виховання неповнолітніх правопорушників, неповнолітні правопорушники, соціально-педагогічні ідеї, практика соціального виховання, етапи розвитку, тенденції, моделі, заклади соціального виховання.

Плиско Е. Ю. Теория и практика социального воспитания несовершеннолетних правонарушителей в Украине (ХХ – начало ХХІ вв.). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальностям 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики; 13.00.05 – социальная педагогика. – Государственное высшее учебное заведение „Донбасский государственный педагогический университет”. – Славянск, 2020.

В диссертации раскрыт генезис теории и практики социального воспитания несовершеннолетних правонарушителей в Украине (ХХ – начало ХХІ века) как сложного социально-педагогического феномена с точки зрения современных методологических подходов (системного, хронологического, парадигмального, культурологического, личностно-деятельностного, нарративного и др.). Определены предпосылки становления социального воспитания несовершеннолетних правонарушителей в Украине во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв. (общественно-политические, социально-экономические, организационно-педагогические). На основе авторских критериев, обоснована периодизация развития социального воспитания несовершеннолетних правонарушителей в Украине в исследуемых хронологических рамках (І этап – 1917 – 1938 рр. – реформаторсько-прагматичный; ІІ этап – 1939 – 1990 рр. – общественно-социоцентрический; ІІІ этап – 1991 – 2015 рр. – личностно-гуманистический), выявлены основные тенденции (положительные, отрицательные) на каждом из этапов. Раскрыты фундаментальные научно-педагогические положения социального воспитания несовершеннолетних правонарушителей в Украине в ХХ – начале ХХІ вв. (гармонизация социальных и личных принципов; опора на положительные качества личности подростка;

участие детей в воспитании через систему самоуправления; активное использование доверия в воспитательной работе с подростками-правонарушителями; необходимость специально организованного умственного и нравственного развития воспитанников; влияние на воспитанников через общественно полезную и продуктивную деятельность; влияние личности педагога и его роль в воспитательной работе с несовершеннолетними правонарушителями; организация социальной адаптации несовершеннолетних, вышедших из исправительных учреждений и т.д.). Определена направленность государственной политики социального воспитания несовершеннолетних правонарушителей; охарактеризованы модели социального воспитания (прагматическая, социоцентрическая, гуманистическая); проанализирована служба пробации как альтернатива социального воспитания несовершеннолетних правонарушителей в современной Украине.

Ключевые слова: социальное воспитание несовершеннолетних правонарушителей, несовершеннолетние правонарушители, социально-педагогические идеи, практика социального воспитания, этапы развития, тенденции, модели, учреждения социального воспитания.

Plisko Y. Yu. Theory and practice of juvenile offenders' social education in Ukraine (the 20th – early 21st century). – Qualifying scientific work as a manuscript.

The doctoral candidate's thesis for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences (Doctor of Sciences) in specialty 13.00.01 – general pedagogy and history of pedagogy and specialty 13.00.05 – social pedagogy. Donbas State Pedagogical University. Sloviansk, 2020.

The thesis is devoted to theoretical analysis and historical reconstruction of practical experience of juvenile offenders' social education in Ukraine during the 20th – early 21st centuries as a complex socio-pedagogical phenomenon for the sake of representation in contemporary scientific and pedagogical discourse.

The prerequisites for the formation and development of juvenile offenders' social education in the national pedagogical thought of the second half of the 19th – early 20st centuries have been determined (the development of socio-pedagogical movement and actualization of problems of education of child offenders; the development of the general scientific-pedagogical theory, one of the component of which was the theory of juvenile offenders' education; the use of a wide range of pedagogical techniques, methods and forms of educational work; the emergence of a network of specialized institutions for juvenile delinquents; the establishment of the institute of patronage of social support for children released from detention facilities).

The methodological foundations of scientific research are theoretically substantiated (philosophical provisions of pragmatism, sociocentrism and humanism; and systemic, chronological, cultural, historical, political, personality-activity and narrative approaches, etc.).

The fundamental scientific and pedagogical provisions of social education of juvenile delinquents in Ukraine in the XX – early XXI century are revealed (harmonization of social and personal principles; reliance on the positive qualities of

the personality of a teenager; children participation in education through the system of self-government; active using of trust in educational work with juvenile delinquents; the need for specially organized mental and moral development of pupils; the influence on pupils through socially useful and productive labor; the leading influence of the personality of the teacher, educator, his/her leading role in educational work with juveniles; the organization of social adaptation of juveniles who have left correctional institutions, etc.).

Three stages of development of social education of juvenile delinquents in Ukraine during the study period have been distinguished (I – reformatory pragmatic stage, 1917–1938; II – socially sociocentric stage, 1939–1990; III – personal-humanistic stage, 1991–2015) and, also, the author identified the main trends (positive, negative) according to each of them based on certain author's criteria (socio-political, socio-economic and educational-cultural events in Ukraine and abroad; regulatory documents regulating the activities of institutions for the stay of juvenile delinquents and educational processes in them; views of the scientific and pedagogical community on the problem of social upbringing of juvenile delinquents; the content and directions of social upbringing of juvenile delinquents in correctional institutions of various types).

Three pedagogical models of social and educational work with juvenile offenders in Ukraine 1917 – 2015 (pragmatic model of juvenile offenders' social education (1917 – 1938), the basis of which was recognized juvenile offenders' vocational education and training: socio-metric model of juvenile offenders' social education (1939 – 1990), the basis of which was the education of juvenile offenders as active members of the collective, society; humanist model of juvenile offenders' social education (1991 – 2015), which proclaimed a person-centered approach to juvenile offenders' social education) have been identified and characterized).

Probation service has been analyzed as an alternative to juvenile offenders' social education in modern Ukraine.

Keywords: juvenile offenders' social education, juvenile offenders, socio-pedagogical ideas, practice of social education, stages of development, tendencies, models, institutions of social education.